

HALLGATÁS

VARGA ZOLTÁN

Elmerülten állt a nyitott ablaknál, és a hóesést nézte. A könnyű fehér pelyhek valószínűtlenül sűrűn és nesztelenül hullottak. Szakadatlanul hullímlázó függönyként varázsolták furcsán áttörtté a keskeny utca túloldalának képét, mindig más mintákat mutattak, alig megszülető s máris felbomló csipkemintákat. Nyugodt, egyenletes lebegéssel hullottak, vagy felbolygatva-összekavarodva, engedelmesen alávetve magukat a szeszélyes hirtelenséggel feltámadó-elülő szél akaratának.

Mintha a maguk akaratából tennék, gondolta Don Hernando, pedig csak a szél játszik velük. A hópelyhek a szél alattvalói, uruk és parancsolójuk a szél; rendfőnökük, püspökük, pápájuk, istenük — ha gondolkodni tudnának, bizonyára a szelet hinnék Istennek. Aki előtt alázatosan kell fejet hajtani, leborulni előtte, fenntartás nélkül engedelmeskedni parancsainak... Nagy többségük legalábbis ezt tartaná... és ha akadna közöttük néhány, akár csak egy is, amely a szél ellen lázad, dehogyan lázad, mindössze kétségbe vonja a szél istenségét, tagadja, hogy a szél a legfőbb hatalom, amelynek engedelmeskedni kell, vagy ami ellen lázadni lehet, vajon a többiek mit tennének vele? Bizonyára kiközösítenék. És azon túl? Vajon mire ítélnék? Nyilvánvalóan elolvadásra. Könnyű, fájdalommentes halálra, mert a hópelyhely könnyen olvad, könnyen szűnik meg önmaga lenni, olvadásához nem kell perzselő máglyaláng, hánytatón bűzös füstöt árasztó szenesedése az eleven húsnak, elég egy kis napsugár, s a hópelyhely már nem hópelyhely többé, pillanatok alatt múlik ki és válik semmivé, feltéve persze, hogy további léte, a vízcsepp-lét, számára a semmi és nem egyszerűen csak átalakulás. Nem úgy, mint halandó számára a halál, amely igenis halál, halál az öröklét, halál a túlvilági élet ellenére is, az életet követő mennyország vagy pokol ellenére is valami egyszerűnek és visszahozhatatlannak a végét jelenti. Valaminek, ami akkor is megismételhetetlen, ha a lélek a földi lét végetértével netán új testbe költözik, úgy, ahogyan azt a messzi India papjai tanítják, s bizonyára hiszik is — tudatlan eltévelyedésük következtében. Tudatlan eltévelyedés, igen, mert természetesen így mondaná ezt, ha másoknak beszélne a brahminok tanításáról, pontosan úgy, ahogyan neki mondta valamikor az a

Goát megjárta portugál ferences atya, hogy is hívják, nem jut eszébe a neve, mindegy, nem fontos, még annak idején Salamancában, az egyetem árkádjai alatt sétálva, körültekintő iszonyattal hangsúlyozva a tévelygés tévelygés voltát, de valami olyan nem mindennapos érdeklődéssel beszélve a távoli idegen vallás rejtelméről, ami már-már a bűnnel határos. Benne is feszült figyelmet keltve. Természetesen, a fejtegetés tárgyához szükséges óvatosság leple alatt, hiszen végtére is nem tudhatta, miért magyarázza a távoli idegen ország papjainak tanítását oly részletesen ez az egyébként eleven tekintetű és rokonszenves szerzetes; ezért látta jónak figyelő hallgatását maga is időnkénti fejcsóválásokkal megszakítani. Olyanféle megjegyzések közbevetésével, mint: „Hát igen, hihetetlen, mire nem képes a sötétségben botorkáló emberi elme, amennyiben nem adatott meg neki a kinyilatkoztatás megismerése...”, lelkiismeretesen igyekezve elhallgattatni magában az ördög csúfolódó suttogásait: „Mit akarsz, ők úgy tanítják, ti így, ők a tiétekről hiszik, hogy tévelygés, ti az övékről, miért nem lehetne mindkettő tévelygés egyaránt?” Lévén, hogy akkoriban még hitte, vagy inkább hinni akarta, miszerint valami része feltétlenül az ördögnek is van az ilyenféle gondolatok létrejöttében. Akkoriban még beszélt, sokakkal beszélgetett, nyíltan ugyan nem, de éppúgy, mint bárki más, nem csupán titokban és fogadalmát megszegve, egyedül Manuelával. És a beszélő ember más. Az ember, ha beszél, lehetőleg igazat szeret beszélni, nem szívesen vállalja a hazugság bűnét, hajlik rá, hogy gondolatait a beszéd lehetőségeihez igazítsa, számoljon az óvatlanul kiejthető szavak kísértésével. Neki pedig, igen, neki különösen számolnia kellett ezzel a kísértéssel. Mert őkegyelmességének kétségkívül igaza volt. Tomaso Urrutia Torres, C. püspöke vitathatatlanul az igazságra tapintott, amikor fölényes mosolyú szájával rakoncátlanokásra és önfejlésre hajlamos plébánosának furcsa betegségét emlegette. — Furcsa betegségben szenvedsz, fiam, csodállak érte, mégsem irigykedem rád... — Igaza volt kétségtelenül. Nem csupán mert tiszténél fogva az a hivatása, hogy mindenben igaza legyen, hanem mert ravaszul jóindulatú tekintetével világosan értésére adta, mennyire ismeri kísértő gondolatait, annyira mindenképpen, hogy ne az ő szájából várja kifejtésüket, neki is sűg az ördög éppen eleget. Éppen csak sejtette-e róla vajon, hogy rákényszerített hallgatása után végképp az ördög gondolatainak martaléka lesz? Hogy az ördög létezését sem hiszi már, végleg áldozatul esik az ördög cselének, aki tudvalevőleg azért győzi meg tulajdon nemlétéről áldozatait, hogy lelküket végleg megkaparintsa, sejt-e, hogy ő már rég ördöggként mulat magában, valahányszor a városka jámbor polgáira gondol — azokra, akik háza előtt elhaladva szent borzadállyal vetnek keresztet, mivel az ördög papjának tartják. Sejt-e róla vajon, hogy olykor, ha a tükörbe pillant, maga is úgy érzi, mindinkább arra hasonlít, akinek már rég a létezésében sem hisz többé? Nem, dehogy, őkegyelmessége ebből már semmit se sejtet, nem értheti meg létező ördögéhez való viszonyát, nem tudhatja, miképpen tanulta meg tőle, hogy a halál, az halál, egyszerűen halál, utána a semmivel, s hogy mindazt, ami utána jön, akár úgy tanítjuk, mint az anya-

szentegyház, akár úgy, mint a brahminok, egyedül a magunk vigasztalására találtuk ki csak, pusztán, mert a semmiről azt hisszük, nem elviselhető, pedig elviselhetetlen csak a semmibe való átlépés lehet. Különösen, ha oda máglyán át vezet az út. Mert enélkül talán csakugyan semmisség, annyi, mint egy hópehely elolvadása. Dehogy is, honnan sejtjen, őkegyelmessége nem tett hallgatási fogadalmat, nem ismerheti, ami csak hallgatás árán megtanulható. Csak az ördögünktől, a nem létezőtől, de bennünk lakozótól, akire mindinkább odafigyelünk a hallgatás éveiben. Ha pedig sejtje, hogy netán tudja is, miért érdekelné? Őkegyelmessége elérte, amit akart, elérte a hallgatást, kegyelmességéhez illően testét is megóvta a máglyahaláltól, s hát kell-e ennél több, miért érdekelné, hogy lelke végleg az ördög hatalmába került? Amennyiben valóban sugdos az ördög, s ugyanazt, amit neki, miért érdekelné? Ha viszont nem sug, őkegyelmességének akkor nagyon is törődnie kellene a lelkével, főpásztori tisztéből fakadóan igenis törődnie kellene... Á, mi értelme ugyanazt az ezredik után ezeregyszer is végiggondolni?

Don Hernando rég halálosan unta már saját gondolatait. Ezért próbált meg a hőésésre figyelni inkább.

Tegnap este csonjtainak szaggatásában érezte meg a havazást. Ágyában hánykolódva kereste csúzos tagjainak legelviselhetőbb helyzetét. Hajnal-tájban szunyadt csak el, ismétlődő gondolatait egyhangúan öröklő agyára tompa álmok telepedtek. Pár órát alhatott csak, nem volt még teljes a reggel, amikor újra felébredt. Gyéren beszivárgó szürke derengésre, tompán puha neszekre. És hogy az időként feltámadó szélrohamok megzörgetik az ablaktáblákat. Leginkább mégis a korán kelők párnákat sejtető, süppedően halk lépteit jelezték számára a hőésést. Régi fiatalkori emlékeket újra-élesztve: valamikor Németalföldön gyakran ébresztették a maihoz hasonló havas reggelek, akkoriban váltak számára ismerőssé ezek a tompa neszek, idehaza ritkábban találkozott velük, az utóbbi évek során szinte egészen a múltba merültek. Rég hullott már hó a városka háztetőire, hallgatással burkolt szobafogságának éveiben alatt többnyire csak ritkán és nedvesen szállingózó, földetérésük pillanatában elolvadó pelyheket látott. Ezért is örült meg a havazásnak, a mindig egyforma, csupán az évszakok váltakozásának engedelmességgel lassan átöltöző utcakép hirtelen változásának. Erejéhez képest sietve kászálódott ki ágyából, s öltötte magára kopott, ételpecsés reverendáját. Tagjaiban még mindig ott érezte az éjszakai hasogatót, de már valahogy tetőpontra túlian, a korábbiak csak mintegy visszhangjaként. Első, merevségét széttörő lépései közben mégis a bútorokba kellett kapaszkodnia; válla nyílalásától gátolt karja sem engedelmességet mindjárt akarátának: másodsorra sikerült csak elérnie az ablakkilincset, hogy az ablaktábla ólomkarikáinak rajzos vonalai által apró kerek mezőkre osztott fehér utca képét összefüggő egésszé egyesítse. De a frissen hőszerű légáram mintha még fájdalomnak maradványait is elfújta volna. Tüdeje magától tárgult ki, szélesre, több levegőt befogadóvá, mint talán bármikor azelőtt.

Azóta áll az ablaknál, és a havazást nézi. Még a betóduló hidegről is

megfeledkezve, amelyet a tűzhely hamuvá szürkült parazsa alig ellen-súlyoz már valamennyire.

Nézi az alig karnyújtásnyira alálebegő pelyheket, nézi, ahogy jobbára békésen, párhuzamosan, egymást nem zavarva, fehér pillangókként ereszkednek lefelé, vagy ahogy a rendjüket megbontó szél munkája nyomán a föld felé haladó pályájuk elferdül, némelykor keresztezi is egymást; sőt cikázni kezdenek, spirált írva le megperdülnek, felgyorsulnak-lelassulnak, olykor pillanatokra meg is állnak, ha pedig a szél mintegy merőkanállal alájuk nyúlva feldobja őket, olyankor pár pillanatra úgy tesznek, mintha a felhőkbe kívánczoznának vissza, hogy aztán a széltől elhagyatva, más lehetőség híján, mégis a lehullás mellett döntsenek; vagy a levegőben hurkot írnak le, majd sebes lecsapódással egyesülnek a lenti hótakaró fehérségével. Tized- vagy huszadmagukkal a szobába is besodorja őket a szél, arcán, kezén érzi olvadó hidegségüket, zöldessé fakult reverendáján halnak el, pettyenként hozva vissza valamit egykori feketéjéből. Fönn a tejfehér ég háttérében viszont inkább halványszürkének látszanak, fehér pillangók helyett seszínű éjjeli lepkék mérhetetlen rajának, mintegy a semmiből kibontakozva válnak egyenként is láthatóvá, növekvő pontokként közelítenek, ilyenkor érzi leginkább mérhetetlen mennyiségüket; a még távolabbiak tömege mintha csak egyetlen kavargó-lecsapódó füstgomoly lenne. Fátyol borul a városra, a két szembeni háztető közt a San Antonio templom máskor fenyegető ujjként felmeredő tornya most alig sejthető. Ha nem tudna róla, nem is látná talán. Talán nincs is ott. Eltűnt, elnyelte, magába oldotta a hóesés.

Háta mögött, a nyöszörgő falépcsőn felhaladó lépteket csupán a fülével hallotta meg, nem az agyával. Még az ajtó nyikordulására se mozdult el az ablaktól.

— Hideg van kinn, atyám. — Manuela ablakot csukó keze nyomán a hóhullás újra szabályos kerek darabokra tört. — És idebenn is. Egészen kihűtötte a szobát.

Don Hernando nem felelt. Tudta jól: Manuela mostanában nem mindig választ várva szól hozzá. Nem sokkal Don Bonifacio halála óta. Azaz hogy Don Anselmo feltűnése óta se mindjárt; lassan, fokozatosan kezdte csak érezni új gyóntatójának hatását az asszonyon. Eleinte úgy hitte, képzelődik csak. Gyakran ma is azt hiszi még: ostobaság, persze, hogy ostobaság, Manuela majdnem húsz esztendeje a gazdasszonya — Isten akaratából, vagy annak ellenére, mindazzal együtt, amit ez a tiszteletreméltó asszonyi munkakör általában jelent, rendszerint elnézett bűnt, de bármely pillanatban váddá formálható. Újabban a betegápolója is, jobban mondva, egyebe se már...

Távolabb húzódva az ablaktól, szeme sarkából kezdte figyelni Manuela mozdulatait. Ahogy a tűzhelyhez hajol, felszítja parazsát, megvárja a láng fellobbanását. Alakja most valahogy szokatlanul ernyedt, csípője szétfolyt, elformátlanodott. Később, amikor kopott, lapos fatálcán a reggelit hozta be — talán az ablakon beömlő fehér hófény hatására — arca is feltűnően öregnek, megviseltnek tűnt; barnás arcbőre kissé zöldesbe

játszott, kendője alól kilátszó, középen elválasztott fekete hajának ősz szálai is mintha megszaporoztak volna; bántón világítva hirdették az idő múlását. Valamikor kissé duzzadt, de azóta elkeskenyedett száját zárójelként közrefogó két fáradt ráncához hasonlatosan. Csak a szemei, a szemei a régi hű kutyaszemek még... Don Hernando inkább csak belül, aszott lárvaarcának kifejezésén alig változtatva valamit, fanyarul elmosolyodott: arra gondolt, egymástól mennyire eltérő tekinteteket lehet ugyanolyan joggal kutyaszemekhez hasonlítani. Mert az Úr kutyáinak, igen, valahányszor csuklyáik alól fürkészsze rátekintettek, kétségtelenül szintén kutyaszemek voltak. Pillantásukban szintén a hűség lángja lobogott. Egészen másfajta hűségé, pápához, egyházhoz, királyhoz fűződő hűségé, azé a hűségé, amely — Don Hernando ezt is hallgató magányának ördögétől tanulta meg igazán — végeredményben egyenlő a gondolkodásra való képtelenséggel. És Don Anselmónak? Neki vajon milyen kutyaszemé van? Mert hogy, nyíltan vagy titokban, szintén az Úr kutyáinak táborát szaporítja, abban aligha kételkedhetik. Néhai Don Bonifációhoz hasonlatosan, bár ő végeredményben a tűrhető kutyák sorába tartozott. Mert az Úr kutyái se mind egyformák, jámborabbak, harapósabbak...

Manuela az edényt szedte össze már, amikor Don Hernando elszánta magát a megszólalásra.

— Havazik, Manuela — suttogta puhatólózva. Következetesen suttogva beszélt. Fogadalma óta nem is hallotta igazán tulajdon hangját. Milyen is lehet? Változott-e valamit az évek során. Talán nincs is hangja már. Igazi emberi hangja... — Havazik, Manuela — mondta még egyszer. — Nem is tudom már, mikor láttam utoljára ilyen havazást.

— Megint beszélsz, atyám.

— Suttogok, Manuela, suttogok.

— Gondolj a fogadalmadra, atyám.

— Másra se gondolok, Manuela, másra se gondolok. — Don Hernando továbbra is az asszonyt figyelte. Honnan, mitől hangjában és tekintetében ez az új keletű aggályoskodás? Don Anselmo, csakis ő ültette el benne ezt a különös elbizonytalanodást. A tekintetéből feléje sütő kutyahűség ellenére is a hűség megrendülését. Szemrehányó szavakban felbukó hűtlenségét szavak nélküli titkos szerződésükhöz. — Fogadalmunkat vagy megtartjuk, vagy nem. Csak egyszer szeghetjük meg.

— De én ma is gyónni megyek, atyám.

— Mint mindennap, Manuela. Ahogy eddig is tetted.

— Hazugságot, atyám.

— Vagy az igazságot, Manuela. Gyónhatod az igazságot is.

— Istenem, hogyan tehetném? Nagyon kérlek, ne mondj ilyet, atyám.

Don Hernando félrehúzódo szája sarkában érezte bujkálni ördögét. Házfogságának felhalmozódó éveit során mind kevésbé volt képes védekezni ellene. — Miért? — vont a föl szemöldökét színlelt csodálkozással. — Anselmo atya bizonyára hű szolgája az anyaszentegyháznak. Mi jögon tételezed föl róla, hogy csúfot űz a gyónás titkából?

— Jaj, atyám, hogy kérdezhetsz ilyet? Anselmo atyáról mindenki tudja, hogy...

Don Hernando egyszerre beszélt szótlanul és suttogva: „Ha így igaz, miért hiszed, hogy neki az igazsággal tartozol?“, akarta mondani. De helyette csak ennyit válaszolt: — Bolond beszéd. Amit mindenki tud, többnyire bolond beszéd csak. Nyugodtan meggyónhatod az igazságot is.

— Kérlek, ne vígy a kísértésbe, atyám. Ahogy az imádságban áll.

— És szabadíts meg a gonosztól, ámen. Vagy szabadulj meg tőle te magad. Látod, Manuela, Isten és Anselmo atya segítségével tőlem bármikor megszabadulhatsz. Ha igaz, amit mindenki mond, egyetlen szavadda kerül.

Don Hernando pontosan azt hallotta, amire várt. És amit ördögétől sarkallva hallani akart. Manuela hangja könnyölgővé, majdnem síróssá változott:

— Hogy beszélhetsz így, atyám? Tudod, hogy én téged soha...

— Jól van, Manuela, tudom. Mindössze nem szeretnél égni miattam. És bármennyire nem akarsz tőlem megszabadulni, mégis gonosznak tartasz. Mondd, hogy nem tartasz annak?

— Csak ha így beszélsz.

— Hogyan beszélhetnék másképpen? Ha egyszer az ördög papja vagyok. Bűnös, eretnek könyveket olvastam, Manuela. Anélkül, hogy szent borzadály vett volna rajtam erőt.

— Tudod jól, hogy nem ismerem a betűket, atyám. Nem tudom, miféle könyvek lehetnek.

— Elégették őket, ennyi nem elég?

Manuela egyik tenyerével gondosan a másikba söpörte az asztal morzsáit, és a tálcára szórta őket: — Nem tudom, mit írtak azokban a könyvekben, atyám.

— Manuela, az egyház hű leánya nem beszélhet így. Magad is égni fogsz. Remélhetőleg nem itt a földön, csak a pokol tüzében. Eretnekebb vagy, mint magad is hinnéd. Pestises leheletemmel megfertőztelek.

— Atyám, kérlek... Tudod, hogy gyónni kell mennem. Anselmo atya ma is tízre vár.

— És ha egyszer hiába várna?

Az asszony némán szemrehányó tekintete most tulajdon kérdésének értelmetlenségét sugározta felé. Azokat a két, nem, három esztendővel korábbi napokat, amikor hideg rázta, lázban feküdt, jártányi ereje is alig volt — ekkor élvezte először az arcát jeges szélként megcsapó lehetőséget: Manuelát is elveszítheti. És az egész ördögi-nevetséges játék képtelenségét is, tulajdon veszélyességének veszélyét is egyben; ismételten, újra felerősödve. Azután hogy Manuela napi kötelező látogatásait a San Antonio templomban, térdeléseit a gyóntatószék előtt, hosszú időn át üres kötelességteljesítésnek hitte csak, merő formaságnak, amire mindössze azért kerül sor, hogy a Szent Offícium rendelkezésének látszólag eleget tegyenek. Pusztá feledékenységből talán, csak mert a Hivatal döntését senkinek se jutott eszébe megváltoztatni. Végtére is a múlt évek során igazán meg-

érthették már, hogy többé nincs miért tartani tőle. Ennek ellenére számított az érkezésükre, már a második napon, közvetlenül Manuela első távolmaradása után. De csak a negyediken hallotta kopogásukat, félreismerhetetlen, erélyes, számon kérő zörgetésüket, ami akkor se lett volna semmi mással összetéveszthető, ha az elátkozott ház kapuján az Úr kutyáin kívül bárki más is bekopogtathat. Kerten voltak, megszokott fehér csuháikban, mellükön a fogai közt égő fáklyát tartó kutya hímzett képevel, szemükbe húzott csuklyában, nem tartoztak korábbi ismerősei közé. Viszonylag fiatalok, kényszerű fogadalmának okairól és körülményeiről már csupán főnökeiktől vagy a rá vonatkozó okmányokból szerezhetek tudomást. Mégis, miután hanyag dicsértesséjkjükre néma főhajtással válaszolt csupán, nem mulasztották el nyomban emlékezetébe idézni, miszerint hallgatási fogadalma velük szemben érvénytelen, bárki máshoz hasonlóan szent kötelessége tehát felelni kérdéseikre. Amiképpen őket is a kötelesség szólítja ide, tette hozzá a kissé zömökebb alacsony. Tiszteletudóak voltak, halkán beszéltek, tisztelendő atyámnak szólították, annak ellenére, hogy az egyház rossz útra tévedt és vezeklésre ítélt szolgáljával szemben ez nem lett volna feltétlenül kötelességük; homályosan még valami olyan érzése is volt, hogy ez a tiszteletteljes hang némileg egykori mivoltának is szól, a valamikori tudós teológusnak, a salamancai egyetem hitet védelmező büszkeségének. Következetes daccal suttogó válaszáin mindazonáltal megütköztek, főleg azután, hogy ennek okát firtató kérdésükre mosolyogva csak ennyit válaszolt: — Ti a suttogásból is eleget hallatok. — Attól tartok, eleget is látunk, atyám — felelte ekkor a soványabb és magasabb kettőjük közül —, látjuk, hogy bűnbánó hallgatásod ellenére mosolygásod még mindig az ördögé. Mélységesen sajnálunk, atyám. — Ezután vallották csak be, amit kezdettől fogva tudott; nem is őt, Manuelát keresik. „De a látogatás mégis nekem szól. Nélkülem aligha tulajdonítanak ilyen fontosságot egy szegény beteg cseléd gyónásainak” — nyelte vissza gyorsan nyelvére kívánckozó válaszát, erőszakkal küzdve le mindig éppen a veszély pillanatában leginkább kísértő vakmerőségét. Azután szóltanul Manuela hálókamrájának ajtajára mutatott. Később az alacsonyabb orvosért ment, jegyzőkönyv készült, másnap Don Bonifacio érkezett, tíz napon át rendszeresen ellátogatott Manuelához; neki éppen csak köszönt, de többnyire valami tanácsstalanul mentegegetőző mosollyal távozott. Megnyugtatóval, majdnem cinkosan együttérzővel . . .

— Akkor nyár volt. Nem hiszem, hogy ebben a havazásban érted jönnének.

— De a havazás eláll, atyám. És ismered őket.

— Ismerem, Manuela. De te akkor is elmennél, ha nem tartanál attól, hogy eljönnek érted. Igaz-e, Manuela? Elmennél, mert úgy érzed, el kell menned.

— Megparancsolták, atyám.

— Hogy az igazat gyónd. Az is megparancsolták.

Manuela hangja először magasra csapott, aztán sírásba csuklott:

— Mondd, miért teszed ezt velem, atyám? Azért szeged meg a fogadalmadat, hogy engem kínozhass?

— Jól van, Manuela, menj. Ne várasd Anselmo atyát...

Don Hernando békéltető szava beleveszett a becsapódó ajtó csattanásába. Hangja nehezen ült csak el, önmagát túlélve zúgott tovább. Bántó szemrehányásként.

Odakinn az utca képét körökre szabdaló ablakon túl most egyenletes ferdeséggel sűrű porhó hullott. Az imént még rohamokban nekilendülő, majd gyorsan csillapuló szél időközben állandósult, kiegyenlítetté változott. A San Antonio tornya teliesen eltűnt a függöny mögött.

Hasztalanul meredt a mindjobban bepárasodó ablaktáblákra.

Miért? Valóban, miért?

Miért újabban ez a fucsa játék naponta? Miért gyötri az asszonyt? Az egyetlen emberi lényt, akivel szót váltani, még ha fogadalmának megszegése árán is, de megadatott neki. Feltehetőleg élete végéig. Vagy ha az égiek kifürkészhetetlen akaratából (miért ne mondja így, ha egyszer megszokta?) mégis Manuela távozna előbb, akkor meg éppen Manuelával szűnne meg az utolsó emberi lény, akivel életében beszélt, és hát az égiek akarata, az életről és halálról döntő akarat valóban kiszámíthatatlan, bárki vagy bármi akarata legyen is, ha vak sors, vagy éppen előre nem is meghatározott, akkor, igen, akkor tűnik csak igazán kiszámíthatatlannak, félelmetesnek. Hiszen minden megeshet. Bármennyire nem is élt még Manuela, amikor ő már tudós vagy legalábbis tudósnek mondott teológusok szavát hallgatta. Figyelemmel, odaadással, lelkesen felcsillanó szemmel, s gyűlölettel is a hit megrontói iránt, azok iránt, akiket az Írás parancsa szerint szeretnie kellett volna, valójában hitte is, hogy szereti őket, szereti eltévelyedéseik ellenére is, gyűlölni legfeljebb a lelküket megrontó és elrabló ördögöt gyűlölni, mivel együgyű és vakbuzgó ifjúként nem létező ördögétől még nem tanulta meg, ami oly kézenfekvő: lehetetlen bárkit is pusztán szeretetből megkínózni, elítélni, vigyorgó kis ördögök képével telehímzett sanbenitőba öltöztetni, hegyes bohócsapkát nyomni a fejébe, kiszolgáltatni a csöcselék szitkainak, röhejének és kőzaporának, testét hamuvá égetni, hamvait a folyóba szórni, nem, dehogyis, csak hát hol volt akkor még a nem létező ördöge, álmában sem sejtette, hogy egyszer majd találkozik vele, ezért hallgatta mély tisztelettel az egyetem taláros bölcseinek katedráról feléje hangzó szavait, ugyanazokat a szavakat, amelyeket egyre inkább üres fecsegésnek már csak akkor kezdett érezni, amikor maga állt fenn a katedrán, s az ő szájából hanzortak el; eleinte csupán a máglyák fényének háttérben hatottak ilyenek, tűntek értelmetlennek, aztán már önmagukban is, azaz most már a máglyák fényétől egészen másképp megvilágítva derült ki róluk, hogy valójában nem is állnak ellentétben a máglyákkal, hanem ellenkezőleg, összhangban velük — körmönfontóságuk és tekervényességük ellenére is annyira üresek és tartalmatlanok, hogy csakis a máglyák fenyegetése képes őket megvédelmezni. Ezért is mondta őket egyre inkább émelyegve, hol valami kínosan gyötrő érzés kíséretében, hol pedig hallgatói átszellemült vagy legalábbis

tiszteletteljes figyelmén mulatva inkább. Nem is annyira rajtuk, inkább egykori önmagán. Azon a nyúlánk és sápadt ifjún, aki Manuela születése idején lehetett, s aki azokban az időkben önmagában is szüntelenül bűnök után nyomozott, alattomos pillanatokra lesett, nem válik-e maga is az ördögtől lelkébe lepott kételkedő-rontó gondolatok áldozatává. Nos igen, Manuela születése idején nagyon is ellenállt még az ördög csábításának, ördöginek számító gondolatai legfeljebb csak csíráztak benne még, úgy is mondhatná, hogy ő, Don Hernando, az igazi Don Hernando meg se született még igazán, ám mégiscsak felnőtt ifjúnak számított már, vagyis minden józan emberi számítás szerint már csak ezért sem valószínű, hogy az égiek fosszák meg Manuelától, éppen őt, a megrokkant testével, ezernyi nyavalyájával, őt, aki hallgatásba zárt lelkével érzi, igen, nagyon is érzi már, nincs messze az idő, amikor hallgatása végérvényes lesz, fogadalmát meg se szegheti többé. Megfoszthatják viszont tőle a földiek, bármikor elvehetik tőle az asszonyt, Manuelát, hűséges rab- és cin-kostársát, magányának megosztóját, öregségének támaszát, egyetlen gyámoltóját. Tőlük függ minden, bármikor lecsaphatnak rá. Megvádolhatják. Azzal, ami igaz, és amit nyilván sejtenek: hamis gyónással. És azzal, ami nem igaz: éjszaka meztelenül seprőn lovagol, macska- és kutyakölyköket szült az ördögtől, mindegy, hogy mivel. Vagy csupán megfenyegetik hamis vádakkal, hogy az igazak bevallására rákényszerítsék. És Manuela fél. Attól, akitől ő maga is retteg. Don Anselmótól, az új gyóntatótól.

Pedig valamikor nem félt, azelőtt nem, Manuela nem. Még talán a legelőjele sem, hiszen valójában ő bátorította fel fogadalmának megszegésére. Alighanem csodálkozott is, amiért bátorítania kell. Egyszerű eszével talán még nála is előbb megértette, mekkora képtelenség ez a fogadalom, s hogy vele szemben is be akarja tartani, bizonyára kezdettől fogva természetesnek tartotta, hogy kedvéért naponta hazudni fog. Ő viszont... nem is érti, hogyan hihette egyetlen pillanatig is, hogy képes lesz betartani, hogy ezt a fogadalmat egyáltalán be lehet tartani. Hiszen ügyének valamennyi részese közül alkalmasint ő volt az egyetlen, aki betarthatóságában akár egészen rövid ideig is hitt, mivel hogy elítélői, kajánul lesve a pillanatot, hogy megszegése ürügyén lecsapjanak rá, vagy ennyit mégis elnézve neki, éppúgy eleve a megszegésére számítottak, mint Manuela az egyszerű paraszti józságával. De vajon miért tartotta szükségesnek betartani egyáltalán? Bizonyos, hogy nem azért, mert úgy érezte, bármiért is bűnhődni kell, s azért sem, mert szent esküvel fogadta meg, hogy „mindazon gondolatokat, amelyek az ördög kísértésének következtében” lelkében megfogannak, „sem szóban sem írásban” nem közli senkivel, sőt „annak okából, hogy ezen pokolralaló gondolatokkal” akaratlanul se fertőzzön meg egyetlen jámbor keresztény lelket sem, száján egyetlen szót sem ejt ki többé, s kezével le nem ír „még az élet legköznapiabb dolgainak vonatkozásában sem, a hozzá intézett kérdésekre csupán fejbólintással vagy fejrázással felel (kivéve a Szent Offícium tagjainak kérdéseit, melyekre továbbra is válaszolni tartozik), kívánságait csupán jelbeszéddel tudatja...”,

nem, dehogyis, ezt a szent esküt sohase érezte szentnek, valójában már az eskü szövegének ünnepélyes elmondása, utolsó fennhangon kiejtett szavainak elhangzása pillanatában is tisztában volt vele, hogy ez az eskü belül a lelkében és Isten előtt semmire sem kötelezheti, s mégis, nem egyedül a félelem tartatta be vele egy ideig, az, hogy senkiben se bízott már, senkiben, még Manuelában sem. Hanem valami különös daczból, sértődöttségéből is. Gögből, megvetésből a világgal szemben. Olyképpen gondolkodva, hogy mivel a világnak nem kellene a gondolatai, neki se kell a világ, egyetlen morzsányival se vesz el többet a világból, mint amennyit a világ neki magától ad, adni kegyeskedik a számkivetettnék. Néha valósággal gyönyörűséget talált a hallgatásában. Legalábbis, ami a szavak ki nem ejtését, a szóbeli hallgatást illeti. Mert azt, hogy nem írhat, nem jegyezheti fel hallgatásban született, olykor csodálatosan tisztának és világosnak tetsző gondolatait, mindazt, amivel szemben nevetségesnek tűnt minden ellenérv, annyira, hogy már létrejöttük pillanatában azon csodálkozott, miért nem jutottak eszébe már rég, vagy éppen miért nem tudja őket minden ember kezdettől fogva. Ezt már nehezebben viselte el. Mégis hiába: papirost, írószert házában nem tarthatott, be sem szerezhetett, hasztalan magyarázta volna meg Manuelának akár szavak nélkül is, mire volna szüksége, az asszonyt mindenki ismerte a városban, mindenki tudta róla, hogy hozzá, az ördög papjához tartozik. S hogy voltaképpen börtönörként tartozik hozzá. Amiként otthona is tömlöc tulajdonképpen. Tomaso Urrutia Torres püspök kegyelem-tömlőce, részben őkegyelmessége által is nagyrabecsült, de csendre ítelt szellemének, részben pedig már akkor is megviselt egészségének köszönhetően. Őkegyelmessége bizonyára ugyanúgy nem sejtette akkor, mint ő maga, hogy ilyen sokáig kibírja benne. Őkegyelmessége kegyelme tehát a vártnál jobban sikerült: kényelmesebbre, párnázottabbra. Da egyben kegyetlenre is: egyszerűen, mert a tömlöcöknek az a feladatuk, hogy kegyetlenek legyenek. Mert mindazonáltal tömlöc volt, tömlöc, mert tömlöcnek szánták. Tömlöctartóval. Ezért is nem bízott sokáig Manuelában. A gyónásaiban. Hiszen már az is megfoghatatlan csoda volt, hogy Manuelát meghagyták neki, hogy miután a Szent Offícium börtönéből hazatért, az asszony továbbra is ott lehetett mellette, gondját viselte. És az ilyen csodának mindig ára van, érte, nem csupán neki, hanem — amennyiben maga az asszony is mellette akart maradni — Manuelának is fizetnie kell. Bárkitől származott is az ötlet eredetileg: őkegyelmessége jóindulatát vagy a Szent Offícium leleményességét dicséri-e, vagy pedig szegény Manuela könyörögte ki. S hogy miképpen kell fizetnie Manuelának, afelől kétsége akkor se lehetett volna, ha nem kötelezik naponkénti gyónásra, aminek értelme egyébként minden igaz katolikus hívő előtt világos lehet: végtére is az egyháznak szent kötelessége gondoskodnia minden hívéről. Nagyon is érthető hát, ha fokozottan aggódik egyszerű és romlatlan leányának lelkéért, figyelembe veszi, hogy olyan veszedelmes tévelygővel szív szüntelenül egy levegőt, aki, még ha egyetlen szót se szól hozzá, pusztá jelenlétével is megfertőzheti. Manuela nap nap utáni gyónásaiban így nem is lehetett semmi meglepő.

Annál kevésbé, mivel helyette is gyónt, tekintve, hogy őt mellékbüntetés-képpen eltiltották a gyónás szentségétől is.

— Szóalj meg, atyám, szóalj meg végre — kérlelte Manuela ezekben a napokban és hetekben —, hozzám nyugodtan beszélhetsz, tőlem nem kell tartanod. — Mert továbbra is atyámnak szólította, úgy, mint azelőtt. Nem is egészen jogtalanul, mert bár eltévelyedett volt és vezeklő, továbbra is a papi rend tagja maradt, ezért viselhette a reverendát is, mégis, börtönéből való szabadulása után kezdettől fogva kétségesnek érezte (később pedig már nem is érezte annak), van-e még értelme ennek a megszólításnak. Manuela számára azonban menthetetlenül „atyám” maradt, olykor még az ágyban is, igen, ágyban is szerető atya, amint azt ördögének sugallatára egyszer magának megfogalmazta, hasztalanul próbálkozott később is bárminemű leszoktatással. Akkor, a teljes hallgatás hónapjaiban pedig mintha még különös nyomatékkal, mondhatni tüntetően tüntette volna ki ezzel a megszólítással, valami olyan sajátos daccal, amit — ha nem ismeri Manuelát — talán még gúnynak is vehetett volna. Valójában azonban inkább azt kívánhatta hangsúlyozni, hogy ő, Don Hernando, gazdája, ura és parancsolója, ágy- és bűntársa, hiába lett mások akaratából egyben őrizetére bízott foglya is, éppúgy papja maradt, mint annak előtte. Semmi sem változott, atyám, ezt sugallta minden pillantása, minden mozdulata, vagy éppen szokatlan viselkedése is. Mivel kiszabadulása után először, az egyik éjszaka ő jött be hozzá.

Manuel azelőtt sose tett ilyet. Csendesén és alázatosan mindig a maga szobájában várta meg, ő pedig vagy bement hozzá, vagy nem, s ha igen, arról, ami közöttük történt, szó alig esett, minden szinte magától alakult. Kezdetben mintegy Manuela vélt szemérme kedvéért, s valamennyire talán a saját zavara miatt is, annak ellenére, hogy abban az időben, amikor Manuela hozzá került, rég kialakult véleménye volt már az eredendő bűnről és a hetedik parancsolatról. Valójában pedig kényelmesebb is volt ez a szavaknélküliség, úgy vélte, jótékonyan hat Manuelára, hadd higgye hát, hogy ami köztük történik, bűn, gyönyörűséges bűn, de bűn, tisztában volt vele, hogy az asszony lelkében akkor kerülnek a dolgok a maguk helyére, ha bűnét később meggyónhatja és vállalja érte a kirótt penitenciát. Tőle magától kapva feloldozást a vele elkövetett bűnökért. — Paráználkodtál? — kérdezte tőle ilyenkor hangsúlytalanul. — Igen — válaszolta Manuela komolyan, aztán következett az elimádkozandó Miatyánkok és Üdvözlégyek sora. Annak idején gyakran mosolygott ezen. Bármennyire nem is érezte ezért Manuelát ostobábbnak az emberek többségénél, még akár paptársainak többségénél sem, akik, bár rendre elköveték ugyanezt a bűnt, sőt kötelező bűnbánatuk pillanatában is tudták, hogy újra elkövetik majd, továbbra is zavartalanul bűnnek tartották. Szemben vele, aki előbb kezdte nem bűnnek tartani, s azután követte csak el. Híven ördögi hajlamaihoz: mert ha hinne az ördögben, kétségtelenül tőle származtatná ezt a fajta gondolkodást, hasonlatosan az Úr kutyáihoz, akiknek szemében nem az az igazi bűnös, aki elköveti ugyan a bűnt, de bűnnek ismeri el, hanem aki a bűn bűn voltát tagadni kezdi. S

híven tagadhatatlan gögijéhez is egyben, ami miatt néha mégis lelkifurdalást érzett. Mégse tudta nem lenézni azokat, akik belül a lelkükben is ott hordják a Szent Offíciumot, s titkos gondolataikat rendre máglyára vetik — csak mert kinn máglya fenyegeti őket ugyanezekért a gondolatokért. Ámbár honnan tudhatja, hogy csakugyan máglyára vetik-e őket, honnan tudhatja, kinek milyen gondolatai vannak, sokaknak vagy keveseknek vannak-e az övéihez hasonló gondolatai. Manuelának azonban bizonyára nem voltak, nem is lehettek hasonló gondolatai, szegény Manuela, honnan is lehettek volna. Még ha gondolatai voltak is, mint egyszer kiderült, nem is akármilyenek (éppen eléggé égetni valóak ahhoz, hogy utána siesen őket máglyára vetni), bár akkor azon az éjszakán, amikor fehéren felderengő egy szál ingében szobájának sötétjében megjelent, még nem ezért volt a maga módján okos, nem, egyszerűen csak mert bejött, bejött és maradt, bármennyire makacsul összeszorított fogakkal hallgatott ő ezután is még, s küldte volna ki néma és a sötétben láthatatlan mozdulatokkal, párnáját harapva, küzdve, szűkölve feltörő hangjai ellen. Mert egyszerre csak kitört belőle a sírás, rázta a zokogás, ma se tudja pontosan, miért; a kazamaták mélyén eltöltött másfél esztendő hatására-e, azért-e, mert meghátrált, s nem merte vállalni a kínvallatás gyötrelmeit, a rákényszerített hallgatást vállalta inkább. Vagy mert a szót örökre belefajtották? Lehetséges, hogy a várható iszonyattól is, amiért a hallgatás előtte megnyílt végtelenül hosszúnak és üresnek érzett folyosói megrémítették. Manuela közben csak a haját simogatta, okos kézzel, mégis ijedten, kicsit gyámoltalanul: — Mi baj, atyám, mi baj? Mondd, mit tettek veled azok a gazemberek? Beszélj, atyám, beszélj, mit tettek veled . . .

Mégse szólalt meg ezen az éjszakán. Sokáig még továbbra is néma maradt. Éjszaka is, mivel éjszakáik ettől fogva újra kezdődtek. Ugyanúgy folytatódva, mint azelőtt, rég kialakult szokásuknak megfelelően ismét csak ő látogatta szobájában az asszonyt, talán még gyakrabban is, ölekezéseik mintha a kiányzó szavakat is helyettesítették volna, s minden egyebet is talán. Miséit, prédikációit, a szenteltvizet és tömjénfüstöt, a csengetést, a templomot betöltő orgonazúgást és énekszót, híveinek ráfüggesztett tekintetét, a keresztelőket, esküvőket, temetéseket, a gyóntatást, áldoztatást, utolsó kenetet, a pontosan és lelkiismeretesen vezetett anyakönyvet, mindazt, aminek értelmét egy idő óta ugyan mind kevésbé látta már, de ami pusztán, mert feladatként hárult rá, mégiscsak értelmes tevékenységnek látszott, s kitöltötte napjait valamiképpen. Másfelől nézve pedig valóban értelme is volt, nem önmaga, hanem mások számára. Azok számára, akik hittek abban, amiről ő többnyire beszélt csak, s akiknek mégiscsak papjuk volt, tulajdonképpen tisztelt, sőt szeretett papjuk, mivel hívei — főleg a szegények közülük — általában bizalommal tekintettek rá, bajaikban vigaszt találtak nála, gyakran egyéb, nem lelki természetű ügyeikkel is hozzá fordultak: kérvényeket írt számukra, folyamodványokat különböző hivatalokhoz és hatalmasságokhoz, viszályokat simított el, civakodó házaspárokat, haragos szomszédokat békített össze, s igyekezett türelmes lenni még az egyházi adók dolgában is; tisztában volt vele, mi-

lyen keservesen sikerült csak sokaknak az erre szánt garasokat összekuporgatniuk. Hívei tehát tiszteletreméltó tudós férfiúnak tartották, s olyan pásztoruknak, akihez pusztán azért is bizalommal fordulhatnak, mert nem áll a Szent Officium szolgálatában — ki tudja, miért és miből, de valahogy megérezték ezt. Mindannak tehát, aminek ilyenképpen mások szemében és mások számára értelme volt, végeredményben rá nézve is értelme lett. Annyira, hogy minél tovább folytatta ezt a fajta egyszerű pásztorkodást, annál kevésbé érezte lealacsonyítónak az egyetemi katedra után. Ellenkezőleg: mivel a katedráról elmondottakat képtelen spekulációknak érezte, éppen ezért látta értelmét új munkájának, annak, hogy híveinek hasznára lehet. Szentbeszédei is ezért lettek kevésbé szentek, s inkább beszédek, gőgöt, fősvénységet, kegyetlenséget s ostobaságot ostorozó értelmes beszédek, ezért feledkezett meg gyakran az ajánlatos kibúvókról is; bármennyire ismerte is a Szent Hivatal mindenütt jelenvaló füleinek érzékenységét, még a máglya forró szelétől egyszer már megcsapatva se tudta vállalni a teljes hallgatást. Hiszen még így is éppen elég mindenről hallgatott, néha pedig nem is hallgatott: fogcsikorgatva, önmagát legyőzve tett sokszor úgy, mintha a kőpadra vontak és máglyára hurcoltak valóban elvetemült ellenségei volnának az egyedül üdvözítő vallásnak, s ilyenformán olyan sorsra jutottak, amelyet megérdemeltek. Sunyin lapító, alávaló hallgatás, olykor pedig kényszerű, figyelemelterelő vicsszorgások is az Úr kutyáinak áldozataira, lehet, hogy éppen ezért szolgált volna rá a máglyára, vagy legalábbis ezért érdemelte meg büntetesként a rárótt hallgatást, mindannak elvesztését, ami helyett már csak Manuela maradt. Eleinte úgy hitte, csak a teste, bűnre, pontosabban bűnösnek tartott dolgra csábító, mindig szolgálatkész teste csupán, meg hát a törődése, a gondoskodása. Mindössze az, ami Manuela azelőtt is volt, minden szempontból való kényelmének megteremtője, tiszta, rendes és kívánatos parasztlány, alázatos szolgálóleánya az Úr szolgájának, aki mindent tisztává és rendessé tesz maga körül, kívánatos ételeket főz, ízletes, kellemesen fűszerezett ételeket, amelyeket még Carlos Montero y Ramirez szerény, de tisztos udvarházának konyháján tanult, ahonnan egy halott csecsemő után (az Úr adta, az Úr elvette) a házához került. Mert hogy Manuela most több, más, nélkülözhetetlen, azt csak lassanként ismerte föl igazán, s el sem ismerte szívesen, hogy még a beszéde, a sokáig viszonzatlanul maradt szava is mennyire számít. Részben talán ezért is hallgatott oly sokáig makacsul, hosszú hónapokon át mutogatással, jelbeszéddel közölte csak vele kívánságait, szótlánul lépett be hozzá, szótlánul ölelte, szótlánul menekült a testébe, talán a hallgatás gyötrelmei, meghurcoltatásának emlékei, az elrettentésképpen megmutatott kínzószerszámok fenyegető képe, a kőpadra vontak jajgatása és hörgése elől; szótlánul távozott is, mármár kegyetlen szótlansággal, halk mentegetőző sóhaja után. „Beszélj, atyám, beszélj” biztatására is csak néma fejrázással felelt. Legfeljebb tehetetlen simogatással.

Azután Manuela is elhallgatott. Néma szemrehányással, könnybe bozult szemmel, riadtan tekintett csak rá, máskor duzzogva járt-kelt, csap-

kodott maga körül, éjszakára bezárkózott, nappal elfordult tőle. Egészen a kitöréséig.

Eleinte ezúttal is halkán beszélt, úgy, ahogy szokta. Sírással küszködő könyörgéssel kezdte, beszélj, atyám, beszélj, nem hogy a viláért sem árulja el, az Úr kutyáinak nem, szent gyónás ide vagy oda, erről egy szót se ejt ki a száján, nem, még ha megegetik is, mit képzels róla. Ha pedig nem ettől fél, hát akkor mi baja? Hogy megesküdtél rá? Hát aztán? Az ember sok mindenre megesküszik, ha muszáj. Itt volt például az apja, mármint az övé, Manueláé. Gyerek volt még, de jól emlékszik rá: amikor először csípték orrvadászaton, még csak húszat kapott, de másodszorra már ötvenet vágtak rá, harmadszorra százat — erre is jól emlékszik, de mennyire, hogy jól —, utána tiszta egy vér volt, hetekig nyomta az ágyat, azt hitték, többé nem lesz ember belőle. És mindannyiszor megfogadtatták vele, hogy többet ilyet soha el nem követ, éppen csak azt felejtették el megkérdezni tőle, mi a nyavalyával eteti majd télen a kölykeiket. Vagy talán ne fogadta volna meg? . . . Pedig úgy is járhatott volna, mint a nagybátyja, akinek a végén ugyanezért lecsapták a kezét.

Aztán a hangja egyre magasabbra csapott:

— És hát nekik esküdtél meg, nekik! Az Úr kutyáinak, akik után minden tisztességes ember kiköp, vagy legalábbis ezt szeretné csinálni, éppen csak mersze nincs hozzá. Ha tehát ez a bajod, atyám, ha ezt a fogadalmat akarod betartani, akkor te is ugyanolyan bolond vagy, mint ti papok valamennyien. Mert azok vagytok, tisztára kergék, megérdemlitek, hogy az emberek annyit nevetnek rajtatok a hátatok mögött. Mert nevetnek, tudd meg, hogy nevetnek, és odahaza a falumban is rólatok mesélték a legcsiklandósabb történeteket, és én is meséltem őket, meg jóízűeket nevettem rajtuk, mielőtt pap-kurva lettem. Neveztünk az álszent képeteken, ahogy befogjátok a fületeket, ha meghallatok egy zsirosabb nótát, és elfordítjátok a fejeteket, ha véletlenül meglátjátok egy fehérceled pucér fenekét, mert úgy csináltok, mintha nektek nem ugyanolyan kicsodátok lenne, mint minden más férfiembernek, pedig azt az úristen bizonyára azért teremtett olyanra amilyen, mert így tetszett neki. Neki igen, de nektek nem, legalábbis úgy viselkedtek, mintha azt akarnátok, hogy elhiggyük, a legszívesebben levágnátok. Pedig fenét, valahányszor fehérszemélyt gyóntattok, csak az érdekel, kinek teszi szét a lábát, hányszor, hol és mikor, aztán szemforgatva kirójátok rá a penitenciát, nagy kegyesen feloldoztatok. Meg persze feloldoztatok egymást, meg saját magatokat is, azután, hogy az ember lánya megszánt titeket, megszádult a mézesmázos beszédetektől, vagy csak azért engedett nektek, mert maga sincs fából. Ha pedig felcsináljátok, hát elmentek az isten háta mögé, itt hagyjátok, kinlódjon a kölykével egyedül, vagy gyorsan összebordonáljátok valami kecskepásztorral vagy béreslegénnyel, aki ekkor persze már bűdös nekünk a tömjénillatokat után, és durva szavú a ti finom beszédetek után, de azért néha még ellátogattok hozzá, nehogy elfelejtse az emléketeket vagy a teli kamrátokat. De ez még mind semmi, ebből csak az sül ki, hogy ti se vagytok jobbak, mint mások, hiába akartok

másnak látszani. Hanem ti elhurcoltatjátok az embereket, tömlőcbe záratjátok, és megkínózzátok. Csak mert az Istent másmilyennek képzélik, mint ti, pedig ti se láttátok. Máglyára külditek őket, mert nem hiszik, hogy egyszerre három is meg egy is, vagy mit tudom én, hogy áll a könyveitekben, vagy csak rájuk fogtok ilyesmit, mert a pénzük kell nektek. És máglyára külditek egymást, lesítek, figyelitek egymás szavát, feljelenítitek egymást, mert így akarjátok megmutatni, hogy ti vagytok a legigazhitűbbek és a legszentebbek, és mert félték, hátha a másik megelőz titeket. Na de bánom is én, égessétek és egyétek meg egymást, pusztítsátok ki egymást az utolsó szálig. Am ha továbbra is hallgatni akarsz, ha csak bámulsz rám és esténként az ágyamba bújsz, de egy szavad sincs hozzám, hát akkor tudd meg, atyám, én elmegyek tőled, és ha visszahoznak, újra elmegyek. Elmegyek, mert tudom, hogy te is csak olyan vagy, mint a többi, hiába hittem, hogy azért lett bajod az Úr kutyáival, mert más vagy és jobb, és akkor én hiába könyörögtem nekik, engedjétek vissza hozzád, és nemcsak könyörögtem, hanem bűnöztem is velük, mert hát a Krisztus koporsóját se őrizték ingyen, nahát, most már ezt is tudod, éppen csak én nem tudom, mi az őregisten haragjáért csináltam ezt az egészet, ha most kutyába se veszel...

Így beszélt, rikácsolva, ki tudja meddig, a végén már torkaszakadtából kiabált, sehogyan se tudta elhallgattatni. Hiába suttogott, hallgass, Manuela, hallgass az istenért, ezt az utcán is hallják, meg se hallotta a suttogást, észre se vette, hogy megszólalt, nemcsak Manuela, de ő maga sem, mondta, egyre mondta csak a magáét, amíg szavát egészen el nem nyelte a zokogás — sokkal tovább rázta a sírás, mint korábban őt azon az emlékezetes éjszakán, amikor Manuela a szobájába bejött. Lassan csitult csak el, később már nem annyira a zokogás rázta, inkább a hideg, aztán még sokáig mozdulatlanul az asztal mellett gubbasztott, gyámoltalanul, kiszolgáltatottan, halálra váró állatként. Csendben, csupán a fogainak összekoccanása hallatszott. Engedelmesen hagyta, hogy feltámogassa és az ágyhoz vezesse.

Ezen az éjszakán végig vele maradt. Egy szál gyertya mellől figyelte, amint látszólag élettelenül hever, de mereven nyitott szemmel a plafont bámulja.

Hajnal felé járt már, amikor végre megszólalt:

— Gyóntass meg, atyám. Rengeteg ocsmányságot beszéltem.

— Felesleges, Manuela. Reggel úgyis gyónni fogsz.

— Nekik. De én neked akarok.

— Nem tehetem, Manuela. Megvonták tőlem a szentségek kiszolgáltatásának jogát.

— Nem kérdezzük meg őket. Semmi közünk hozzájuk, atyám.

Jól emlékszik, ebben a pillanatban döbbenet nézett az asszony elkínzott, sápadt arcára. „Akkor meg mi értelme az egésznek, Manuela?”, akarta kérdezni tőle, de jobbnak látta nem ellenkezni vele.

— Már meggyóntál, Manuela. Egyszerűbb, ha mindjárt a feloldozást adom meg neked.

— Ahogy jónak látod, atyám.

Újra a régi alázatos Manuela volt. Ettől kezdve lett ő Manuela külön papja, ettől a naptól számíthatja egyetlen hívőből álló külön egyházát, melyet soha esze ágában sem volt megalapítani. Ettől fogva már csak attól rettegett egy ideig, hátha az utcán valóban meghallotta valaki Manuela szavait. Vagy csupán a kihallatszó hangokat, amelyek már önmagukban is elegendők lehettek ahhoz, hogy kiderüljön, házában beszélnek, fogadalmának megszegésével vádchassák meg. De Manuela gyónásaitól egészen mostanáig nem tartott többé.

Az ablakon túl a hópolyhek most élesen, ferdén vágták a levegőt. Manuela egyedül taposta a havat, elszántan vetette magát neki a hófúvának; nagykendőjébe burkolózva, fázósan összegörnyedve haladt, ijesztenő öregasszonynak hatott. Nála is öregebbnek, templomos öregasszonynak.

*

Köröket metsző ferde egyenesek, az ablaktábla ólomkarikáinak körei az clykor majdnem vízszintesen előrevágódó apró hőszemcsék ferde egyenesével, mögöttük egy nagykendős, előregörnyedve siető öregasszonnyal. Így látta Manuelát, ilyennek, kétszeresen is felszabdalt képként megmutatkozva: alig néhány másodpercig csupán az ablak látóterében. Amikor pedig az ablakhoz lépve utána tekintett, alakja gyorsan láthatatlanná vált a sűrű hófüggöny mögött. Jóval előbb, semhogy a sarkon befordult volna.

Kis ideig valami tétován kutató pillantással nézett utána. Mintha azt remélné, visszatarthatja.

Később újra eltávolodott az ablaktól. Lassú léptekkel karosszékehez ment, meg-megroppanó, nehezen mozgó izületekkel leült; először maga elé, majd megint az ablakon túli fehér utcaképre meredt. De most már anélkül nézte a hófúvást, hogy igazán látná. Mint akinek többé nincs köze hozzá.

Miért, Manuela, miért? Miért figyelmeztetsz újabban minduntalan a fogadalmamra? Miért taposod ilyen elszántan a havat, miért dacolsz így az arcodba vágó és könnycsordító hőszilánkokkal? Miért dőlsz így neki a szembesüvöltő szélnek, amely hozzám hasonlatosan, mintha szintén vissza szeretne tartani a San Antonio templomtól, a gyóntatószéktől, a te, számomra ismeretlen és titokzatos Don Anselmódtól. Akiről magad is tudod, amit mindenki tud, mégis tisztelettel emlegeted. Miért igyekszel úgy a templom felé, mintha nemcsak a kényszer, hanem a lelked is hajtana hozzá. Miért nem érted többé, amit oly sokáig értettél, nem, inkább csak érteni véltél, vagy még azt sem, dehogy is, csupán a tetteid voltak olyanok, mintha értenéd. Igen, a tetteid, Manuela, csak a tetteid, a hűséged, az odaadásod, a gondolkodásod, mert különben hogyan is érthetnéd, te, éppen te a szegény, betűket sem ismerő elméddel, az alázatos szolgálatra nevelt lelkeddel, te, aki mindössze egyszer, egyetlenegyszer látszottál érteni mindent. Amikor a megalázottság keserűsége rikácsolva tört ki belőled, azon az estén, amikor „ocsmányságokat” mondtál, ocsmány igaz-

ságokat, ha úgy tetszik, anélkül, hogy csakugyan sejtetted volna ocsmány-ságaid igazság voltát, vagy ha sejtetted, netán értetted is, neked ehhez az értéshez kétségbeesés kellett, a nem bírom tovább és a már minden mind-egy kétségbeesése, valami ködös elborulás, amiből számodra az ocsúdást ismét csak a gyónás és a feloldoztatás jelentette csupán. Az a tőlem nyert feloldoztatás, amit én szükségtelennek éreztem nyújtani neked, mégis megadtam a kedvedért, hogy megnyugtassalak, és amivel, kimondva, hogy semmi közünk hozzájuk, látszólag engem ismertél el ugyan a magad külön papjának, valójában azonban mégiscsak őket, az ő ígéiket, számodra érthetetlen latin mormogásukat, mindazt, aminek én már levált, kihajított és a csend burkába zárt egykori darabkája voltam csak, s azokat, akiket röviddel előbb még átkoztál, egymással égettettél volna meg, és a pokol kénköves fenekére kívántál, s akik lehetnek ugyan nevetséges szenteskedők, kergék és eszelősek, vagy egyszerűen csak olyanok, mint mindenki más, de másnak látszani akarók, olyanok, hogy csiklandós tréfákat lehet mesélni róluk, sikamlós nótákat énekelni, pusztán azért, mert időnként jólesik csúfolódní rajtuk egy kicsit, ám ettől még azok maradhatnak számodra, akik: a mindenség felett öröktől fogva uralkodó hatalom világi letéteményesei. Mert hát, istenkém, a lónak négy lába van, mégis megbotlik, igaz-e, Manuela, de ettől azért továbbra is ők az igaziak, ők jelentik számodra az egész szent mindenséget, beleértve az Úr kutyáit, a kőpadot és a máglyákat is, mindazt, ami nélkül ez az egész mennybe kalauzoló díszes sereg talán jobban hasonlítana arra, aminek látszani akar, de ami nélkül nem létezhetne. Igen, Manuela, valójában te még bennem is őket tiszteled, s tisztelted mindig is, másképp ez el sem képzelhető. Hiszen neked nem lehetett meg a magad ördöge, aki nincs, de mégis van, nem benned volt, csupán melletted, kívülről süttogott csak ijesztő gondolatokat neked, egyedül neked, mert másnak nem süttoghatott . . . De hát valakihez mégiscsak beszélnie kellett ennek a szegény ördögnek, Manuela, jobb híján hozzád, akár megérted, akár nem, végtére is a gondolatok tulajdonsága, hogy szólnak valakihez, azért születnek, hogy elmondjuk őket, még ha mások számára oly rémületesek és szentségtörők is.

Mert többnyire ilyeneket mondtam csak neked. Főleg alkonytájt, kihunyó rőt fények mellett, vagy az esti órákban, reszkető gyertyafény pislogásában, olyankor, ha már végeztél a napi téblábolással. Ilyenkor többnyire a székem mellé telepedtél a kis számolyodra, akárcsak ama Saulus, a későbbi Paulus, a nagy Gamáriel lábaihoz, s pislogtál rám hű kutya-szöveddel, ültél, és hallgattál, vártad a süttogásomat. Én pedig mesélni kezdtem. Arról, amit távoli országok népeiről és azok szokásairól olvastam vagy hallottam valamikor, világjárta tengerészektől, térítő papoktól és szerzetesektől, akik hazatérve mindenfélét meséltek a látottakról, igaz vagy költött történeteket. Többek között az Új Indiákról, hogy élnek ott olyan népek is, amelyek emberhúst esznek, rendszeresen felfalják ellenségeiket, amin te elszörnyedtél, el se hitted volna talán, hogy ilyesmi is létezik, ha nem tőlem, a te nagy tudású uradtól és parancsolódtól hallod. — De hiszen ez szörnyűség, atyám — úgy emlékszem, valami ilyesmit

mondta. Mire én: — Ugyan, Manuela, semmivel sem szörnyűsegebb annál, amit mi teszünk. Valójában nincs is semmi különbség, ők is szeretik az ellenségeiket, mi is szeretjük, csak hogy ők szépen megsütve, ehető állapotban, mi viszont porrá égetve. Sőt, ha úgy vesszük, Manuela, ők legalább előbb megölik és csak azután sütik meg őket, mi viszont irgalmasság dolgában velük legfeljebb akkor versenyezhetünk, ha áldozatainkat máglyagyújtás előtt megfojtjuk, úgy, ahogyan a kevésbé veszedelmes eretnekek esetében szoktunk eljárni. De hát akárhogy legyen is, mindenképpen a megölés számít, hogy utána megesszük-e őket vagy sem, az akár mellékes is lehet. — Ezt mintha még értetted is volna valamennyire. Hanem ezután arról kezdtem beszélni, hogy emberevők is vagyunk, rendszeresen fogyasztjuk az Úr testét, ez pedig, bármennyire lisztből és vízből készüljön is ez a test és szőlőtökén termett a vér, amelyhez csupán mi, Isten vérvó szolgálai nyúlhatunk, valójában nemcsak emberevés, hanem istenevés is. — Miért akarjuk mi megenni az Istent? — kérdeztem tőled. — Mi értelm van ennek, Manuela, ezt mondd meg nekem... — Gyakran mondtam neked ilyeneket, Manuela, eleinte inkább véletlenül, suttogva gondolkodással helyettesítve valamikori, gondolataimat helyettesítő szavaimat, később már szándékosan is, titokban még mulatva is rajtad egy kicsit, valahányszor riadt szemekkel kérdezted tőlem, hogy mondhatok pap létemre ilyen istentelenségeket. Később úgy tettél, mintha meg se hallgatnál. Hagytál beszélni, tetted körülöttem a dolgodat, de már ritkábban ültél le mellém, szavaim keresztülhullottak rajtad, mindössze egy eszelős vénülő pap hagymázos fecsegésének tartottad, bármit is mondtam, nem akartál tudni róla, hogy tíz máglyahalálnyi bűnt is összegyűvölök. Am miközben én suttogtam a magam külön igéit, hiába tartoztál hozzám és én tehozád, mindinkább úgy érezted, mégiscsak tőlük, a többiektől kaptad a keresztvizet, tőlük hallod naponta a Dominus Vobiscumot és az Et cum spiritu tuót, ők mondják majd fölötted a Requiem aeternam dona eis Domínét, ők burkolnak naponta tömjénfelhőbe, vesznek körül orgonazúgással, égre szálló kórusmuzsikával, amely mintha csak a másik, a siralomvölgyön túli világ zenéjét előlegezné. Azoknak az éneklő és zenélő angyaloknak a muzsikáját, akiknek képét mindenütt a templomok falára festve láthatod, mint ahogy festett felhők közt lebegő festett angyalokat látsz fenn a mennyezetben is, faragott ördögfejeket az oszlopokon, elkárhozot lelkeknek örülő vigyorgó démonpofákat; befestik és belefარაgiák a lelkedbe is, amit a falra festenek... Igen, Manuela, igen, ők valóban ígérnek, sőt adnak is neked valamit, mindazt, amiről te úgy véled, hogy akár a hozzám való hűség és a rólam való gondoskodás jutalmaként, vagy éppen séggel az ijesztő fecsegéseim elviselése fejében, máris bőven megérdemelted. Hiába minden, Manuela, te szomjazol, ezért taposod a havat. Bárkitől hajlandó vagy mámorító italt elfogadni, még Don Anselmótól is, bármennyire gyanús tisztaságú edényben nyújtsa is neked...

Hiába, így van, gondolta Don Hernando tekintetét újra elvonva az ablaktól, karosszékeben hátradőlve, állát mellére ejtve. Manuela szomjazik, szomjúsága egészen más, merőben különbözik az ő szomjúságától. Fogal-

ma se lehet az őt gyöttrő szomjúság, a benne rejlő furcsa betegség természetéről. Úgy, mint azoknak, akiket szakadatlanul a kínpad és a máglya fenyeget, s ha kell, készek e veszélyek vállalására. Vagy ha nem, hát legalább büntudatot éreznek, amiért megfutamodtak. Igen, az ilyeneknek igen, nekik lehet az efféle belülről rágó nyavalyáról holmi elképzelésük. Éppúgy, mint ő püspöki kegyelmességének, Tomaso Urrutia Torresnek természetesen, mivel az a furcsa betegség, amiről utolsó találkozásuk alkalmával is beszélt, benne is rég ott bujkált valahol. Sőt a maga módján felszínre is tört.

Jól emlékszik. Őkegyelmessége szózuhatagának szinte minden szava mélyen belevésődött emlékezetébe.

Talán mert minden annyira valószínűtlennek tűnt azon a napon. Szembántó, sziporkázó fényekkel teli káprázatnak a kazamaták sötétje, a valatókamrák félhomálya után. Kábultan hunyorgott a hirtelen rázúduló nyári napfénytől, szédült a szabad levegőn. Végig a C. felé vezető úton, majd a város utcáin, miközben a püspöki palotához kísérték; ingatagon, részeg léptekkel haladt őrzői között. És azután is, a parkon át, a gesztenyék, paratölgyek, ciprusok és pínéak között haladva, fényből árnyba és árnyból fénybe lépve a két fasortól közrefogott, végtelenül hosszúnak tetsző főúton, egészen a palota épületéig, most már a püspök szekretáriusának kíséretében, aki a külső kapunál vette át őreitől, hogy őkegyelmessége színe elé továbbíthassa. Felfelé haladva a lépcsőn halálosnak tetsző gyengeség fogta el, attól tartott, összeesik, maga az alacsony, sovány, sárgás képű szekretárius is észrevette ezt, figyelmesen beléje karolt, a szobában egy székhez támogatta, halk szóval közölte, hogy őkegyelmessége pillanatokon belül megérkezik, aztán magára hagyta. Ennek ellenére, amíg egyedül várakozott, igyekezett egyenesen tartani magát, felkészülni a találkozásra; valójában reszketve, elfogódottan, hatalmasságok hivatalában előszobázó ijedt parasztként ült a szék legszélén csupán. Így nézte hol a lába alatti gazdagon mintázott színes mozaikpadlót, hol a nagy fekete feszületet a szemben levő falon az imazsámoly fölött; vagy tőle balra a hatalmas íróasztal fölötti díszes keretbe foglalt Madonna-képet: közepes méretű kép volt, láthatólag itáliai munka, színeiből ítélve velencei, körülbelül fél évszázados, vagy valamivel még korábbi származó; egyszerű földi nő, anya, de nem istenanya, hiányzott belőle a mai kor eszményeit hangsúlyozó léttől távoli földöntúliság, mosolygó, majdnem érzékinék ható. Jól emlékszik: mialatt a képet elnézte, arra gondolt, tökéletesen jellemző őkegyelmességére, hogy dolgozószobájában, közvetlenül a fenyegető fekete feszület mellett, ezt a melegen biztató szemű, már-már kacér Madonnát tartja. És még valamire: hogy a kép nézése közben az is észébe jutott, hozzá hasonlóan neki is legalább fél évszázaddal korábban kellett volna születnie és Itáliában. A számos kis hercegség egyikében élnie, valamelyik gondolkodókat kedvelő fejedelem oltalma alatt, de közben másokra is vetve egy-egy pillantást, mindig készen arra, hogy más felségterületre lépjen át, egyszerre több vasat tartson a tűzben. Így talán juthatott volna valamire a gondolataival, nem került volna a máglyák forró

szelének közelségébe. De így és itt, ezen a napperzselte földön, egyetlen, önmagát mindenki másnál katolikusabbnak tartó, komortekintetű uralkodó jogára alatt . . .

Nem emlékszik pontosan, mennyi ideig kellett várakoznia. Pillanatoknál mindenképpen tovább, de nem túl sokáig. Arra emlékszik csak, hogy képtelen volt idejében felállni ökegyelmessége üdvözlésére. Talán nem is akart, hadd lássa fáradságát és elgyötörttségét a püspöki szem: íme, itt vagyok, ez vagyok, olyan vagyok, amilyenné tettetek — mert ezt ti tettétek velem.

— Ne fáradj, maradj csak ülve, fiam, ismerem a sorsodat, épp elég megpróbáltatást kellett kiállnod — intette le ökegyelmessége talán szándékosan késleltetett gyámoltalan felállási kísérletének elébe vágva. Ezután maga is leült, szemben vele, az íróasztalhoz. Kis ideig elgondolkozva nézett rá álmos, vastag szemhéjai alól; láthatólag mindent értve és szánakozással. De mintha lusta lett volna vele együtt érezni.

— Ó, fiam, fiam, mennyire sajnállak téged — szólalt meg újra hosszú szünet után. — Ki hitte volna, hogy ilyen szomorú körülmények közt találkozunk újra.

Újabb, az előbbinél is hosszabb csend következett. Bőven elegendő ahhoz, hogy az ismerősen rád tekintő nagy, széles arcot kényelmesen megfigyelhesse: amióta nem látta, még inkább szétfolyt, elszélesedett, mintha az egész fej is megnövekedett volna, kis kerek, violaszín sapkája alatt valószínűtlenül hatalmasnak tűnt. Idétlenül nagyinak, feszülően pirosposzsgásnak, mégis ernyedtnek; lusta cselekvésszöny áradt belőle. Mégis, éppen ez a lustaság töltötte el némi reménnyel; az, hogy lustasága ellenére is kész volt tenni érdekében valamit. Mert hogy itt ülhetett vele szemben, az mégiscsak arra vallott, hogy heves csatározásokat folytatott érte a Szent Officium hű házórzóival.

— Sajnálak, fiam — mondta a későbbiek során többször is, amikor lassan, de ellenállhatatlanul meginduló beszédhullámába valamennyire belelendült már. Jellemző tulajdonságai közé tartozott ez a nehezen megmozdulás. Nem csupán teste, de elméje is olyan volt, mint valami nehézkes, ormótlan állat, amely csak nehezen szánja rá magát az első mozdulatokra, ám ha egyszer nekiindul, egyre veszettebb száguldásba kezd, ropant súlyával átgázol mindenben, s lehetetlen megállítani mindaddig, amíg ki nem futotta magát, el nem fárad és el nem csendesül. Régi ismerős vonása volt ez is, ezért érezte meg rajta az elkövetkező áradat előjeleit már az első tétova hullámverés megindulásakor; jól tudta, hogy most hosszú ideig egyebet se kell tennie, mint csendben kivárnia az apály bekövetkeztét. Kezdetben kissé szerteporladó figyelemmel hallgatta, örült, hogy nem kell kérdésekre válaszolnia.

— Sajnálak, fiam. Sajnálak, amiért őszinte fájdalomra azt kell látnom, hogy azok közé tartozol, akik addig forgatják fejükben a dolgokat, amíg többszöri megrágásuk után azt kezdik hinni, hogy rájöttek valamire, majd pedig tulajdon gondolataiktól megmámorosodva mindinkább úgy vélik, másokkal is, lehetőleg az egész világgal, közölniük kell elmé-

jük szüleményeit. Legyen bár hasznos vagy káros, ígérjen bár püspök-süveget vagy kárpadot, netán a máglya fenyegetését. Nagylelkűen mindenkivel meg szeretnék osztani felfedezésüket, vagy inkább amit annak hisznek, bármennyire olyanféléből álljon is az, amit ördög sugallta gondolatoknak szokás minősíteni. Mindenáron szólni kívánsz, magad köré gyűjteni az igédre szomjas lelkeket, ahelyett, hogy magadba fojtani igyekeznél másokra és magadra egyaránt romlást hozó gondolataidat. Nehéz feladat elé állítottál, fiam, meggondolatlanságaiddal sok álmatlan éjszakát szereztél nekem. Őszintén megvallom, ma sem tudom, mit is tanácsolhatnék, hogyan zabolázd meg titkok firtatására hajlamos elmédet, miképpen igyekezz küzdeni tulajdon gondolataid ellen. Mert hiszen bármennyire el is késtem már, még mindig segíteni szeretnék rajtad, nehogy a mostaninál is nagyobb bajba sodorjad magad. Nem tudom, fiam, nem tudom. Mondjam, hogy keress gyógyírt az imádkozásban? Mondjam, hogy ekképpen igyekezz kordában tartani a gondolataidat? Mondanám is, hidd, el, szívesen mondanám. Ha nem tapasztalatból tudnám, hogy ezzel édeskevesre mégy. Mert ennyiben magam is rokon vagyok veled, ennyit megérték, de többet nem, fiam. Nem értem, miért teszel úgy, mint a kerge tyúk, amely nyomban világgá kotkodácsolja, ha megtojt, úgy viselkedik, mintha ő lenne az egyedüli szárnyas állat, amely képes a tojásrakás műveletére. Más madarak is tojnak, fiam. Miért nem jársz el okos madárként, miért nem csendben rakosgatod inkább a tojásaidat, s miért nem igyekszel fészkedet is tőled telhetően minél jobban elrejtetni a körülötted ólálkodó farkasok, rókák, menyétek előtt? Helyesebben, miért nem igyekeztél, hiszen már megtörtént a baj? Vagy éppen te ne tudtad volna, mennyire körül vagyunk véve ólálkodókkal? Te, akit egyszer már meg is kergettek? Nem értem, egyszerűen nem értem, miféle furcsa betegség dolgozik benned, nem értem, miért tartod szükségesnek a kotkodácsolást. Súlyos és kiirthatatlan kór gyötör téged, fiam, legalábbis számomra ilyennek teszszik. Mert ha emlékezetem nem csal, a dőrén kotkodácsoló tyúkról és a tojásaikat féltve őrző okos madarokról már nem első ízben beszéllek neked. Mint ahogy bizonyosan magad is emlékszel rá, annak idején arra is figyelmeztettelek, hogy eme kotkodácsolással voltaképpen mélységesen lebecsülsz felebarátaidat, keresztény testvéreidat.

Valóban emlékezett, hogyne emlékezett volna rá. Még a helyiségre is ott Salamancában, amely sok tekintetben mintegy a püspöki dolgozószoba előképe volt; csak éppen kisebb és benne is kisebb minden: az imaszámoly, a feszület és a Madonna-kép, még az íróasztal s maga őkegyelmessége is, aki akkori dékáni mivoltában egy árnyalattal még elmaradt jelenlegi püspöki terjedelme mögött. Mint ahogy a hozzá intézett szavakra is emlékezett. Kissé erőtllenül megpróbálta jelezni is ezt, őkegyelmessége azonban láthatólag nem volt hajlandó megfosztani magát annak élvezetétől, hogy az akkor elmondottakat szinte szóról szóra elismételje.

— Valóban, gondold meg, miféle keresztényietlen gőg ez a részedről, fiam? Honnan benned ennyi felfuvalkodottság, hogy azt képzeled magadról, csak neked támadhatnak ilyen gondolataid. Miért nem tételezed fel

ugyanezt másokról ugyanígy? Akár rólam is. Vagy éppen mindannyiunkról. Ha egyszer valamennyien . . . De talán nem is mondok neked olyasmit, hogy esendő és bűnös lelkeként mindannyian ki vagyunk téve az ördög kísértésének. Elvégre magunk között vagyunk, s ezért elmondhatom neked, hogy, csekélyke elmém szerint, ezeknek a veszedelmes gondolatoknak a létrejöttét egyszerűen azzal is megmagyarázhatjuk, hogy teremtő urunk végtére is gondolkodó ésszel áldott meg mindnyájunkat, legalábbis sokakat közülünk. Jobban mondva azon keveseket csupán, akik közé mindketten tartozunk, mert mi tagadás, magamat is ide sorolom, őszintén remélve, hogy képes leszel ezt megbocsátani nekem. Sőt még azt sem kívánom titkolni előtted, mennyire nem hiszem, hogy ezek a kevesek kevésbé kedveltek teremtőjük előtt a balga többségnél, a jámborok tömegénél, amely mindössze a mások által szájukba adottak szajkózására képes, anélkül, hogy kívánatosnak tartaná az értelem fényénél is megvizsgálni a szajkózandókat. Ellenkezőleg, fiam. Nem fennen hirdetve ugyan, de annál szilárdabban vallom, hogy teremtő urunk mindenekfelett azokat kedveli, akiket értelemmel áldott meg, vagy éppen azért áldotta meg őket értelemmel, mert kedveli őket, s úgy gyönyörködik bennük, miként a festő vagy szobrász a maga remekműű alkotásaiban, amiért is sorsukat különösképpen szíven viselve, megkímélni szeretné őket mindennemű veszedelmektől. Feltehetőleg még eltévelyedéseiket is kész nekik odafenn megbocsátani. Akkor is, ha mi idelelenn máglyára vetettük őket, vagy éppen ugyanezen tévelygésekért tartogat számukra kitüntetett helyet a maga mennyországában, lévén, hogy a teremtő, bölcs létére, csakis a bölcseket kedvelheti, s következésképpen bölcsességükből fakadó tévedéseiket is jobban szereti a balgák igazságainál. Hacsak nem konokságuk miatt juttatja őket mégis kárhozatra, amiért, ahelyett, hogy bölcsekhez illően készek lennének úgy tenni, mintha tévelygésnek ismernék el, amit igaznak hisznek, a balgák által felállított máglyákat vállalják inkább. Mélyeséges és csak neked feltárt hitem szerint ugyanis teremtő atyánk legkevésbé éppen szellemmel megáldott teremtményeinek pusztulását kívánhatja, eszesekek esztelen vesztükbe rohanásában nem gyönyörködhet. Úgy is mondhatnám, urunk fülének nem kedves a kotkodácsolás. De talán nézd el nekem rég ismert gyengeségemet, hiszen tudod, milyen szívesen kapok rá egyegy találónak vagy mulatságosnak érzett hasonlatra, kedvemre tovább fűzögetem, nehezen tudok megválni tőle. Gyarlóság ez is, tudom, számtalan gyarlóságaim egyike, ám e hasonlatommal — remélem megérted — semmiképp se kívánok gúnyolódni feletted, még kevésbé a teremtő felett. Mindössze azt a különös kettősséget szerettem volna már annak idején is érzékeltetni általa, amelyet viselkedésed magában hordoz. Azt, hogy ti (mert ebben már nem vehetem magam veletek egy kalap alá) egyszerre vagytok bölcsek és balgák, bölcsek a gondolataitok megszületésében, s balgák a kimondásukban. De hiszen bizonyára emlékezel rá, hogy ott Salamancában a teológiai kar dékánjaként ezt is megmondtam neked. Amiként nyilvánvalóan emlékszel egész beszélgetésünk lefolyására. Emlékeztetnem legfeljebb arra kell csupán, hogy akkor én nemcsak csodálkoztam

rajtad, hanem csodáltalak is. Meglepetésként viszont korántsem ért akkori magatartásod, rég ilyenek ismertelek már korábbi beszélgetéseinkből, elejtett szavaidból következtetve. Mielőtt pedig magamhoz kértetlek volna, többen is figyelmeztettek már, hogy hallgatód tiszteletét nem csupán jámborsággal érdemeld ki, hanem gyakorta kétértelmű vagy csak ilyenek tetsző megjegyzéseiddel is. Észrevételeiddel a hit igazságairól például, mivel akadtak, akik megsúgták nekem, miként fejtegetted egyszer, hogy pusztán a beléje vetett hit valójában egyetlen tanítást sem igazol, hiszen az ördögtől megszállott protestáns eretnekek, vagy akár a zsidók és Mahomat követői, ugyanúgy hisznek a maguk igazában, a maguk vallásának tanaiban, mint a leghívőbb katolikusok, sokan pedig még a legszörnyűbb kínokat is képesek vállalni közülük a maguk hitéért, akárcsak Néro vagy Diocletianus alatt a mártíromságot szenvedő öskeresztények.

— Voltaképpen ezért is kértetlek akkor magamhoz. Hitet védelmező munkád megsürgetését inkább csak ürügynek szántam. Látni szerettem volna, hányadán állok veled, s láttam is, fiam, még mielőtt egyetlen szót is kiejtettél volna a szádon. Nyomban, ahogy beléptél hozzám, észrevettem konok sápadtságodat sovány arcodon, azt az arcszínt, amely a hozzád hasonlók sajátja, a kotkodácsolásra hajlamos rossz emésztésűeké — igen, így, ahogy mondom, mert ez a kettő nagyon is összefügg egymással, s valószínűleg a testnedvek helytelen keveredési arányával, alkalmasint az epe túltengésével magyarázható, amiért is olykor hajlamos vagyok abban reménykedni, hogy az ördög patái alól Isten segítségével egyszer majd a medicina tudománya fogja kirántani a talajt, létrehozva azt a békés harmóniát, melyet bizonyára mindketten egyaránt óhajtunk, s amely, az Úr minden kis- és nagykuttyájával egyetemben, a Szent Officiumot is feleslegessé teszi. Na, de mellőzöm talán ezeket az ábrándokat, s inkább azt mondom el, hogy amikor beléptél hozzám, arcodra pillantva azonnal megsejtettem, mennyire nehéz dolgom lesz veled, annyira, hogy talán meg sem kell kérdeznem tőled, csakugyan megtetted-e ama bizonyos megjegyzésidet hallgatód előtt, mivel arcod elárulta nekem, hogy amennyiben még nem tetted meg, ezután fogod megtenni őket, vagy pedig az erre ösztökélő kísértés roppant erőfeszítések árán leszel csak képes magadba fojtani. Sőt, ahogy elnéztelek, bármilyen tisztelettudó voltál is hozzám, tekintetedből azt is kiolvastam még, hogy valójában kedveled tulajdon kétkedő hajlamaidat, alkalmasint büszke vagy rájuk. Így aztán mindössze sejtéseimet ellenőrizendő kérdeztelek meg, hol tartasz hitünket védelmező munkád megírásában, mikorra számíthatunk elkészültére. Kezdetben mint-ha kerülgetted volna a választ, feladatod nehézségére és bonyolultságára hivatkoztál, mondván, hogy gyökereiben szeretnél leszámolni Belzebub tanításaival, erre viszont alaposan fel kell készülnöd. Ám mikor én ragyogó elmédet dicsérve hangsúlyozni kezdtem, hogy műved megírása számodra nem jelenthet oly súlyos feladatot, amilyenek hiszed, magyarázkodásodban mindinkább elbizonytalanodtál, egyre a szőnyeget nézted, hosszú sovány ujjaid a nyakadban függő keresztel babráltak, így, látod, pontosan így, ahogyan én ezt most a magam párnás és vastag ujjaimmal

teszem, sajnos mégsem maradéktalanul az egykori képet tárva tükörként eléd, holott pontosan emlékszem minden mozdulatodra. Azután egyszerre csak dacosan összeszorítottad a szádat, majd ezeket mondtad: „Igen, atyám, ha figyelembe veszem, hogy hitünk tanításait máglyák is védik, úgy csakugyan nincs nehéz dolgom”, majd a továbbiakban arról beszéltél, mennyire nem látod értelmét olyan írásművek cáfolatának, melyeket a hit avatott védelmezőin kívül úgysem olvashat senki, legfeljebb a kínpad és a máglya veszedelmének kockázatával. „Nem értem, atyám — mondtad nekem —, mi szükség ott egyáltalán a hitet védelmező szóra, ahol a máglyák a hit igazi védelmezői. Főleg pedig mi szükség arra az éleselméjűségre, amit, úgy tetszik, érdemtelenül dicsérsz föl bennem. Hiszen máglyáktól védve én bármit összelefejezhetek, az olvasók jámborabbja akkor is színtiszta igazságnak fogja tekinteni szavaimat, ha az első betűtől az utolsóig szemenszedett hazugságok azok, míg az eszesebbje akkor is hazugságnak fogja tartani őket, ha minden állításod szentigaz és megdönthetetlen...” Végső fokon tehát elárultad előttem, hogy nem hiszel abban, amit védelmezel, jobban mondva védelmezned kellene. Mert az igazi hívőt, fiam, sohasem zavarják a máglyák, sem az őt fenyegetők, sem az őt védelmezők. Az igazi hívő, fiam, mindig egyformán kész hitéért máglyán elégni és másokat máglyára küldeni, aszerint, hogy a gondviselés kiszámíthatatlan útjai következtében milyen helyzetbe kerül. Legalábbis így tartják ezt az Úr kutyái, akiket én, nem lévén kutyabarát, hozzád hasonlóan nem szenvedhetek, viszont kutyaharapástól főleg azoknak kell tartaniuk, akik nem kutyabarátok. Mert bizony a kutya ilyen állapotban, fiam, rögtön megszimatolja, ki nem szenvedheti. Éppen ezért kérlek, ne neheztesd rám, amiért annak idején, amikor első ízben beszéltem neked az igazi hívő tulajdonságairól, elhallgattam előtted, hogy valójában az Úr kutyáinak véleményét tolmácsolom csupán. Pedig magatartásod engem is megrendített hitemben, illetőleg megerősített kételyeimben: igazolta, hogy titokban helyesen okoskodom, de egyben végképp ráébresztett, mennyire ingoványos talajon mozogok. Érvelésem is ezért sikerült, valóságos meggyőződés híján, a kelletténél kissé erőtlenebbre. Mert nem szégyeltem bevallani neked: állításaid cáfolhatóságában ekkor már ugyanúgy nem hittem, mint ahogy te sem hitted, hogy sikerrel veheted fel a harcot a protestáns eretnekek tanításaival, amiért is nemcsak rólad állapítottam meg, hogy hitünk védelmezésére lelkileg alkalmatlanná váltál, s tanácsoltalak el a katedrától, hanem önmagamról is, ezért is követtem példádát, miután Isten segítségével sikerrel céloztam meg ezt a püspöki széket. Hiszen nekem is olyan dolgokat kellett napról napra magasröptű érveléssel bizonygatnom, amelyeket — bár hittem bennük, s hiszek még ma is — nehezen vagy egyáltalán nem érzek védelmezhetőnek. Egyszerűen bennem is rég ott bujkált már a kételkedés ördöge, akivel már pusztán mindenki által ismert restségem sem engedett szembeszállni igazán, úgyhogy amikor te szinte szó szerint ugyanazon kételyeknek adtál hangot, amelyek egy idő óta már bennem is gyökeret vertek, egyszerűen képtelen voltam ellenállni a kísértésnek, hogy erőmhöz mérten mindent következetesen végigondoljak.

Ökegyelmessége idáig érve rövid pihenőt tartott. Úgy emlékszik, alig néhány lélegzetvételnit csupán, mindössze annyit, hogy második, még elsőbb szóhullámához erőt gyűjthessen. Tekintete azonban e rövid hallgatás során is félreérthetetlenül előrejelezte e második hullám bekövetkeztét.

— No de, ha már ennyire belebonyolódtam mindezen dolgok kifejtésébe — kezdte újra lélegzetének némi ráncba szedése után —, elmondom talán azt is, mi az, amit kételyeimet igazoló szavaid után végiggondoltam. Annál is inkább, mivel bármennyire is hasonló dolgokat gondoltunk végig, mégsem lehetetlen, hogy végkövetkeztetéseink sokban különböznek. Kezdem tehát azzal, hogy amikor hitvédő munkáddal kapcsolatos aggályaidnak hangor adtál, lélekben már protestáns voltál. Ne, ne remülj meg, fiam, nem vádolni akarlak, éppen eleget tették ezt már nélkülem is, mindössze azt szeretném ezáltal értésedre adni, hogy amikor valaki valamely tan nehezen védhetőségét emlegeti, akkor ezzel valójában az ellenlábás tan igazát ismeri el, nem egészen talán, de annyit mindenesetre, hogy az nem szőröstül-bőröstül elvetni való. Mellesleg ennyiben magam is protestáns vagyok, s voltam már akkor is, mivel tanaink nehezen védhetőségének dolgában titokban egyetértettem veled. Az a fajta protestánság tehát, ami benned rejtezik, bennem is megvan, sőt azt is bevallhatom neked, hogy az a nézet, amely elveti az egyházatyákat, a szájhagyományt, a szenteket, et cetera, s kizárólag az Írást fogadja el, számomra még rokonszenves is, annak ellenére, hogy azt katolikus főpásztori tiszteből fakadóan nem fogadhatom el. De talán tegyünk úgy, mintha ennek a nézetnek igaza lenne, főleg, mert következetesen gondolkodva elkerülhetetlenül oda lyukadunk, hogy valóban nem tudhatjuk, mi honnan, miért, milyen tévedések és tévelygések, vagy éppen milyen hamisítások következtében potyryant a hosszú századok során hitünk eredetileg kristálytisza vízébe, annyira beszennyezve azt, hogy csakugyan szükségét láthatjuk egy kis szűrésnek, s általában is a házunk táján való söprögetésnek. Ámde lássuk csak, meddig is mehetünk el az efféle tisztogatásban, vegyük szemügyre egy röpké pillantás erejéig, mi is történt eddig protestánséknál: Elsőként jött a pufók arcú Luther, s kiszögezte a maga, attól tartok, igaznak is elfogadható, kilencvenöt tételét. Sajnos elmulasztottuk idejében máglyára küldeni, s így hamarosan megjelent nyomában a kampós orrú Kálvin is, és mint jól tudod, szintén az Írásra hivatkozva tett egy-két lépéssel többet a testes Ágoston-rendinél. Őt már komolyan nem állhatom, főleg a barbár képrombolásaiért. Éppen ezért örvendezek, szívemben talán némi bűnösnek mondható, ám dogmatikailag kifogástalan kárörömmel is afelett, hogy ő már csúfosan megjárta a merészségével, és ha nem is a legkívánatosabb módon, de a máglyával mégiscsak közeli kapcsolatba került. Mert mit tesz Isten, hopp, egyszer csak megjelent nála Szervétusz, az a tőlünk szalasztott hőzöngő felcser, aki, ismét csak az Írás lapjait pergetve, annyira túltett még a szikár művészetgyűlölő genfin is, hogy az, hitújító léte, kénytelen volt a jó öreg máglyához visszatérni, anyaszentegyházunkra nézve nagy elégtételként, sőt úgy tetszik, vesztére is, fiam. Mivel

ezt követően lépett porondra az a kötözni való bázeli Castellio, aki szerint dehogyan szabad bárkit is a meggyőződéséért máglyára küldeni, szó se róla, fiam, még börtönbe vagy gályára sem, még csak alaposan elhagyni sem szabad a nótáját a becses alfélén, mindenki mondhat, amit akar, ami egyben azt is jelenti, hogy eljőhet az idő, amikor majd minden tudálékos kalmárság vagy foltozó varga a maga szája íze szerint magyarázhatja az Írást, sőt tagadhatja is annak isteni eredetét, kinyilatkoztatás voltát — ugyanazon az alapon, mint Lutherék az egyházatyákat. Mert ha egyszer róluk feltételezhetjük, hogy ügyködésükkel némi iszapot kavartak föl vagy kevertek hozzá szándékosan is a kristálytisztá vízhez, miért ne hihetnénk akár azt is, hogy ez a víz kristálytisztá nem is volt soha. Hit nélkül, mintegy az ördög agyával gondolkodva, miért ne tételezhetnénk fel az apostolokról és az ószövetségi prófétákról is ugyanazt, amit az egyházatyákról. Vissza egészen Mózesig, fiam. Elvégre miért ne történhettek volna tévedések, csalások és hamisítások akár a Krisztus urunk születése előtti századokban is, véletlenül vagy szándékosan, mindig a hatalmat birtoklók illetve bitorlók kívánalmai szerint. Miért higgyük azt, hogy a régiek jobbak voltak nálunk, ha egyszer te is éppúgy tudod, mint én, hogy templomi ereklyéink jó része kecskecsontból készült, s készül még ma is. Ám mindennek ellenére mégis ereklye az ilyen, szentjeink csodatevő erővel bíró földi maradványa, fiam, egyszerűen, mert mi, az egyház felkent szolgálói annak hirdetjük, és mert megvan a hatalmunk hozzá, hogy máglyával fenyegessünk és szükség esetén máglyán is égessünk el mindenkit, aki kijelentéseinket kétségbe vonja. Igen, igen, bármilyen szomorúan hangzik is, mi már úgy egybeforrunk a máglyákkal, hogy nélkülük meg sem lehetünk. Erre jöttél rá te, s erre jöttem rá én is, félő azonban, hogy ebből levont következtetéseink merőben különbözőek. Közülük a tiédet mindössze sejthetem csupán, később, ha óhajtod, elmondod őket. Előbb azonban hadd mondok el én a magaméit neked. Mindenekelőtt azt, hogy eredetét tekintve kétféle igazság létezik. Egyik a kiderített igazság: ehhez úgy jutunk, hogy gondolkodunk, töprengünk, vizsgáljuk a körülöttünk levő világot, vagyis kiderítünk valamit, többnyire haszontalan, sőt veszedelmes dolgokat, olyanokat, amelyek ártalmára vannak az emberek erkölcsének, romláshoz és káoszhoz vezetnek, olyannyira, hogy akár romboló igazságoknak is mondhatjuk őket. Szemben a meghirdetett igazságokkal, amelyek, a kecskecsont-ereklyékhez hasonlatosan, az „így van és punctum plusz máglya” formulájára alapoztatnak, s bár önmagukban véve megszólalásig hasonlítanak a hazugságokhoz, fenntartó funkciójuk folytán annál igazabbak, sőt egyedül ezek igazak igazán. Ezek a fenntartó igazságok, fiam! Krisztus egyháza egyedül rájuk épülhet. Mert fenntartani valamit csakis meghirdetett igazságok segítségével lehet.

Ma is tisztán maga előtt látja a képet: ökegyelmessége pár pillanatra megáll. Hosszan tartó járkálás után, mert ekkor már jó ideje alakjának nehézségét meghazudtoló sebességgel le-föl róttá a szobát. Súlyos gránittömbnek ható szoborrá merevedve, figyelmeztetően felemelt jobb kezének tömzsi mutatójával úgy szúrta a levegőbe, mintha meghirdetett igaz-

ságokról szóló tétele kimondásának pillanatát kívánná az idők végezetéig megörökíteni.

— Tudom, tudom, fiam — indult el azután megújuló lendülettel —, most kezd ágaskodni benned az ellentmondhatnék. Az a te furcsa, betegségre visszavezethető eretnkséged, ami nem is olyan ellenszenves nekem, mint amilyenek ezek után hiszed. Mégis arra kérlek, ne szakíts félbe, fáradt is vagy és a hallgatás mégsem oly fárasztó, mint a beszéd, emellett pedig, úgy tetszik, nagyon is jól tudom, mit mondhatnál nekem. Annál is inkább, mivel többször emlegetett egykori eszmecszerénk során már beszéltél erről. Ott az univerzitásbeli dolgozószobámban, azután, hogy én máglyaellenes kifakadásaidra köteleességtudásból, de nem túl nagy meggyőződéssel Aquinói Szent Tamásnak azon gondolatát idéztem emlékeztettedbe, mely szerint az egyház eretnekek húsával táplálkozik, mintegy az ő pusztulásuk árán tartja fenn magát, te, mint ahogy vártam is, Augustinus Civitas Deijével hozakodtál elő. Annak a Szent Ágostonnak az isteni városával, aki melleleg maga sem vetette meg az eretneküldözést. Azt fejtegetted, hogy a bölcs egyházatya szerint Isten országának itt a földön is meg kell valósulnia, márpedig, érveltél tovább, Isten országáról szó sem lehet ott, ahol mindenfelé máglyák lobognak, megperzselt emberi testek bűze terjeng a városok utcáin, kínpadra vontak ordítása szivárog ki a pincéke mélyéről, és így tovább, megdöbbsentő erővel ecseteléd a konok szerencsétlenek kínjait, pedig ekkor még nem is ismerted belülről a kazamatákat, határozottan megrendítettél. Alkalmasint ezért is nem jutott eszembe akkor arra hivatkozni, hogy édes fiam, hol van már Augustinus isteni városa, amit a jó egyházatya a maga idejében megjövendőlt számunkra, s azután beteljesületlenül hagyott. Hihetünk-e még abban, hogy eljön valaha? Mert bármilyen mélységesen elszomorító legyen is ez, ilyen értelemben mi vagyunk kénytelenek elvetni az egyházatyákat, nem a protestánsok, voltaképpen már el is vetettük őket. Őszintén és bizalmasan vallok neked, fiam, akár gyónásnak is tekintheted ezt: én nem hiszek ennek az országnak az eljövételében, Isten országa itt a földön nem jön el soha. Elgondolni is borzalmas, de a mi földünk mindörökre siralomvölgy marad, egyházunk nem építheti föl Isten országát, úgy is mondhatnám, képtelen feladatát teljesíteni. Csak hát kérdem én tőled, fiam, ok-e ez arra, hogy fenn se maradjon. A mi csodálatos Anyaszentegyházunk, melynek mi ketten is egy-egy darabkája vagyunk. Felelj nekem, fiam, felelj igaz lelkedre!

Ökegyelmessége újra megállt, arcáról kis időre eltűnt a szavait mind- eddig bujkálón végigkísérő fölényes mosoly, s valami szinte kétségbeesett távolba révedésnek adott helyet, ami már-már mulatságos ellentétben állott nagy arcának kigömbölyödő kövérségével; két karját először az égnek emelte, azután csüggedten leeresztette. Kimerültnek látszott, érezhető ve-rejrtékszapot árasztott maga körül.

— De talán mégse válaszolj — mondta aztán halkabban, miközben széke felé ment. Ezután íróasztalára könyökölve folytatta tovább, most már csendesebb hullámmással haladva az elcsitulás felé. — Ne válaszolj,

mert megint csak tudom, mit válaszolhatsz. Teremtő urunk kegyetlen okossággal áldott vagy vert meg inkább. Olyanfajta okossággal, amely bűnös kevélységre is csábít, ám ugyanúgy lelkesülettel is eltölti gyakran. Ezért tudhatom máris, hogy kérdésemre ellenkérdéssel szeretnél felelni nekem. Megkérdezni, érdemes-e, sőt szabad-e fenntartani anyaszent-egyházunkat, ha egyszer az a világ, amit fenntart, sokban éppen a fenntartás eszközeinek köszönhetően, de persze egyébként is, mindenre hasonlít, csak Isten országára nem. Mondd meg, ha nem ezt akartad kérdezni, bár csakis ezt akarhattad. Méghozzá joggal, fiam. Csak hát ami egyszer él — márpedig egyházunk nemcsak él, hanem annyira eleven, hogy bízást mondhatjuk virgoncnak is —, az életben akar maradni, tehát védekezik is. Súlyos veszedelmek ellen, fiam, bármilyen szörnyűségesen hangzik is, éppen Isten országa ellen. Pontosabban az Isten országa földi eljövételéhez fűződő kerge és számunkra oly félelmetes remények ellen. És most — hajolt előre bizalmasan suttogva, miközben arcát titokzatosra formálva félig lehunyta szemét —, bár az énekléssel mindig hadilábon álltam, engedd meg, hogy egy kicsit dúdoljak neked: „Míg Éva font, és Ádám ásott, nemesurat vajon ki látott?”... Ugye neked is ismerősen cseng ez a dal, amelyben feltétlenül sokkal több Isten országához fűzött remény lapul, sőt settenkedik, mint valamennyi lélekemelő orgonakorálunkban együttvéve vagy csodálatos harmóniájú Palestrina-kórusainkban? Mert ez az a dal, amelyet századokon át többnyire halkán dünyörésztek csak, ám nemegyszer gajdoltak is teli torokkal, kivörösödve, vérgőzös tekintettel, valamikor Angliában a Wiclif szegény papjai által vezetett rongyos jobbágseregek, legutóbb pedig németföldön annak a Müntzer Tamásnak főpapokat és szerzeteseket gyilkoló paraszthordái, aki éppúgy Luther nyomában jött, mint a genfi máglyagyújtó, s akinek hadaitól a néhai Agoston-rendi ugyanúgy megrémült, mint mi, az egyedül üdvözítő vallás papjai idehaza a magunk öldöklő parasztjaitól a communerők lázadása idején. Ezért is biztatott szúrásukra, vágásukra, kaszabolásukra annak rendje és módja szerint, sőt ha csakugyan képes levonni a történetekből a szükséges következtetéseket, sutba vágja az egész reformációt, mezítláb zarándokol Rómába és borul a pápa öszentsége trónja elé, így könyörögve vissza magát az egyház kötelékébe. Úgy tesz, ahogyan neked is tenned kell, a szeretet parancsa szerint. Külön az én szeretetem parancsa szerint is, fiam. Mert hidd el nekem, az én szívemben csak szeretet él irántad, ám mindenekelőtt egyházunkat szeretem, bármennyire tudom is róla, hogy soha nem lesz képes Isten országát itt a földön felépíteni. Szeretem, mert a kötelékébe tartozom, és mert szeretek a püspöke lenni. Annak ellenére, hogy sok mindent nem szeretek abban a világban, amit egyházunk fenntart: példának okáért pöffeszkedő grandjainkat, mórverő őseinkkel hivalkodó hidalgóinkat, a parasztjaink vesszőzését, kalodába zárását, mindazt, ami a siralomvölgyet siralomvölgygé teszi. Ám mi haszna, ha egyszer grandjaink és hidalgóink szeretnek grandok és hidalgók lenni, legalább annyira, mint én püspök, pedig én püspöki tiszttem iránti szeretetemből kész vagyok mindent megtenni annak érdekében, hogy paraszt-

jaink ne gyilkolni és kastélyokat felgyújtani szeressenek, hanem továbbra is parasztszok maradni, nyomorúságukat szeressék, éppúgy, mint megnyomorítóikat, Istennek csupán túlvilági birodalmában reménykedve, amelyben mellesleg sohasem csalatkozhatnak. Íme tehát a mindent átfogó szeretetnek az a számodra talán ördöginek tetsző rendszere, amivel szemben te, felfedezésnek hitt igazságaid iránti minden szeretetteddel együtt, tehetetlen vagy, és amelynek öleléséből nem menekülhetsz. Legfeljebb a máglyára, fiam. Csakhogy én bízom benne, hogy szereted az életedet is, ezért választod máglya helyett inkább a hallgatást. Azt a megoldást, amelyet csakis irántad való szeretetből eszközöltem ki, nem is könnyen, az Úr kutyáinál, akiket nem szeretek ugyan, de akik sajnos a szeretet e rendszerének nélkülözhetetlen részét képezik.

— Nos, fiam, mindössze ennyit kívántam mondani neked — fejezte be végül is őkegyelmessége Tomaso Urrutia Torres, C. püspöke, a salamancai egyetem teológiai karának egykori dékánja, ajka köré időközben visszatért finoman fölényes mosolyával, amely ezután újra kezdeti álmos lustaságának adott helyet. Szétfolyó, lefelé szélesedő arcán a teljes kiürültség valami olyan kifejezésének, amely félreérthetetlenül tudtára adta: bármit mondana is neki, meg se hallaná.

De vajon mondhatott-e volna neki bármit is? — gondolta Don Hernando, lelkére fagyott hallgatásának kezdete óta ki tudja, hanyadszor, de most is tanácstalanul, hiába kérve választ tulajdon gondolataitól vagy akár nem létező ördögétől is. — Válaszolhatott-e volna bármit is olyan embernek, aki mindent tud és mindennek az ellenkezőjét is?

*

Ezért is nem válaszolt a nagy sokára véget ért püspöki szóáradatra. Egyetlen szót sem. Mint aki képtelen elhinni, hogy ez is lehetséges, ilyenfajta tudás.

Fáradtan és szótlánul nézte csak az álmosan rátekinthető nagy, széles arcot, megszokott pirosposzgassága, valószínűleg a beszédzuhatag hevétől, téglavörös színre váltott; még a különben sárgásfehér sima homlok is, minden határ nélkül olvadva egybe a fentebbi kopaszsággal, egészen a fejtetőt fedő kis lila sapkáig nyúlva. Megnémultan és kifejezéstelen tekintettel meredhetett rá, valahogy úgy, mint a kinti hóesésre, mely most újra egészen más képet nyújtott: a szél mintha ismét alábbhagyott volna valamelyest, bizonytalanná és meghatározhatatlan irányúvá válva is egyben, úgyhogy a pillanatnyilag közepes nagyságú pelyhek furcsán cikázó hullása folytán valahogy az utca egész képe is vibrálóvá, már-már folyékonnyá lett; fehér háztetőivel, s távolabb s San Antonio templom tornyával együtt, amely halványan ugyan, de egy ideje ismét láthatóvá vált. Ugyanolyan reszketegen szétolvadó kép részeként, mint amilyenek akkor a dolgozószobát is látta, telehintve a kívülről beáradó napfény lombokon átszűrt szikráival és az önmaga dicsfényében sütkérező főpásztori arccal a középpontjában. Lehetséges azonban, hogy mégis inkább az egész lé-

nyére rátelepedett fáradtság, a fogságának hónapjaiban tagjaiba ivódott elkínzottság és kiszolgáltatottság érzése tette képtelenné a megszólalásra. Bármennyire úgy érezte is korábban, hogy szétfeszíti a mondanivaló. Termédek kérdeznivalója is lett volna, nem utolsósorban őrizetbe vételének okairól és körülményeiről, Miguelről mindenekelőtt, mennyiben s mennyire szándékosan lett okozója annak, hogy a Szent Officium nyirkos hideget árasztó pincebörtönébe került. Mert ha őkegyelmessége csakugyan tudott erről, valamennyit talán el is árul belőle, mitsem sejtő ártatlanságának hangsúlyozásával legalább, árulkodó hanglejtésével, kezének valamely apró mozdulatával, arcának rezzenésével; végtelenbe nyúló mondókájának nyakatekert őszinteségét figyelembe véve, még talán annyi fáradtságot sem vesz magának, hogy letagadja, igenis, Miguel árulta el, csak azért látogatna meg, hogy törbe csalhassa. Valószínűbb azonban, hogy minderről semmit sem tudott. Hiába lévén szeretve szeretett püspöki tiszténél fogva némi beleszólása a Szent Inkvizíció ügyvitelébe, nyilvánvaló, hogy az Úr kutyái mindenben a maguk szája íze szerint tájékoztatták, túlságosan sokat megtudni pedig már csak nyíltan bevallott lustasága folytán sem akarhatott, egyszerűen mert így a legkényelmesebb. Elvégre az élet nem csupán parasztok vesszőzéséből és csonkításából áll, kínzókamrákból kihallatszó hörgésekből és üvöltésekből, lobogó máglyákból, hanem itáliai Madonnákból, németalföldi életképekből és csendéletekből is, francia faliszőnyegekből, antik Vénusz-szobrokból. És persze halandó, de eleven Vénuszokból is, metszett velencei kristálypoharakban sötétén csillogó malagaborból, fűszeres lében párolt marhafelsáלבól, vadsertésből szarvasgombával, rizzsel és mazsolával töltött fűrjpecsenyéből, ugyanúgy mór recept szerint, ahogyan mór örökségeként virul a püspöki palota kertjének rózsalugasa is, ékes bizonyítékként annak, hogy a pogány paradicsom e földi ízelítője a keresztény mennyország evilági előlegeként is jól használható. Nem utolsósorban csúnya látványok elleni függönyként, úgyhogy már csak ezért sem valószínű, hogy Miguel szerepéről őkegyelmessége bármit is tudott. Hiába is érdeklődött volna tehát, a legvalószínűbb püspöki választ enélkül is elképzelve: „Nem tudom, fiam, honnan is tudhatnám, tett-e ez a te Migueled valamit ellened. Ám akárhogy legyen is, ha te szószékedről folyton a gazdagokat és hatalmasokat ostorozod, és egyre azon a szerencsétlen tűn lovagolsz, amelynek fokán még a teve is átfér valahogy, szüntelenül azokat emlegeted, akik a mennyországba nem juthatnak be, ahelyett, hogy a túlvilági boldogságot ígérned inkább azoknak, akiknek itt a földön semmi se jutott belőle, akkor, bármennyire egyházunk tanaihoz híven is teszed ezt, ne csodálkozz, hogy az Úr kutyái nemcsak sejtik rólad, mily szívesen nyílnál bizonyos tiltott könyvek után, hanem gondoskodnak is róla, hogy hozzájuk juthass. Akár a te kedves Migueled, akár mások segítségével...” Miguellal vagy anélkül? Végtere is csakugyan mindegy lehet... Mindaddig, amíg fel nem idézi Miguel felbukkaságának pillanatát, kölcsönös örömeiket a sok év utáni viszontlátás felett.

— Ugye nem ismerz meg, atyám? — kérdezte tőle Miguel mindjárt

ott a kinyíló ajtó keretében, amikor egy napon házánál váratlanul megjelent. Valóban nem ismert rá, annyit tudott csak, hogy rá kellene ismernie valakire a fiatal, világi öltözetű szakállas férfiban. Főleg a hangjára, ahogy barátságosan mosolyogva újra kérdezi: — Csakugyan nem ismeresz meg, atyám? — Ekkor bontakozott ki Miguel, a régebbi, a csupasz képű, a kispapi rev. rendába öltözött, mintegy kilépve a mostani, széles karimájú kalapot és porlepte útiköpenyt viselő Miguel megemberesedett alakja mögül. Az a kissé lányos arcú, lelkes-töprengő Miguel, akiben korábban Salamancában talán leginkább egykori önmagát látta; egykori hitét és egykori zsengén bimbózó kételyeit is, amelyeknek kibomlását, Miguel esetében akarva, nem akarva, alighanem ő gyorsította meg. Feltehetőleg ahhoz is hozzájárulva, hogy évekkal utóbb új alakban láthassa viszont, jó módú, Flandriába és a különböző német államcskákba utazgató kereskedőként ültethesse Manuela fehér borral készült kacsaültjéhez. — Amint láthatod, atyám — mesélte később Miguel —, idejében megváltam a reverendától. Előtted nem titkolom, lelkem nyugalma érdekében mindenkelőtt. Ám mindazonáltal mégsem lettem egészen hűtlen a hit dolgait érintő kérdésekhez sem. Vagy inkább a világ titkainak fürkészéséhez. Rossz szokás, tudom, de valahogy képtelen vagyok lemondani arról, hogy pihenő óráimban el ne tűnődjek némely dolgok felett, amelyekről egyébként úgy hiszem, az emberi elme előtt örökre rejtve maradnak. Ezért is hoztam neked ezt a néhány füzetet. Amikor megvettem őket, illatoztak még a nyomdafestéktől... — Átvéve őket, mintha maga is érzett volna valamit ebből a hirhozó és újdonságot ígérő friss festékszagból. — Persze, persze, Flandriából kerültek ide — vette kézbe őket alig néhány nap múlva a váratlanul betoppanó fehércsuklyások egyike, valószínűtlenül kis száját összeszortíva, sűrű vérerektől márványos szemével fürkészve az ujjai közt pergetett lapokat; buzgó vizslatása közben mintha még rezes orrával is szimatolt volna. Szemének véreressége, orra és szájkörnyéke vörösségével együtt olyan benyomást keltett, hogy titkon, de rendszeresen hódol az ivás szenvedélyének. Látásból régebről ismerte már, egyébként pedig az Úr kutyáiról általában is tudta, hogy vannak közöttük olyanok, akik mesterségük ártalmait így képesek elviselni csak; másokat viszont álmatlanság kínoz, éjszakánként sírás rázza őket, imádkozási rohamok közepette esedeznek bűnököt kutató munkájuk közben elkövetett bűneik bocsánatáért, éppen csak mi haszna éjszakai magányuk gyötrelmeinek, ha bűnös tevékenységüket nappal tovább folytatják. Ugyanúgy, mint azok a rendíthetetlenek, akik közé a vörös arcú dominikánus valamivel magasabb, sovány társa is tartozott: arcának jellegében két hasznos háziállat és egy veszedelmes ragadozó sajátossága is keveredett, főleg oldalnézetben volt benne valami határozottan kecskeszerű, amit ritkán felhangzó, kissé mekegő hangja is továbbfokozott, tompa fényű tekintete viszont a maga kételyeket nemismerő jámborságával, mindenképpen egy birkáé, már-már bárányé volt, annak az ártatlanságot jelképező állatnak a nézése, amely, ha embernél találkozunk vele, cseppet sem zárja ki, hogy az ellentétéként emlegetett farkas kegyetlenségével párosulhasson. — A mi Flandriánkból,

igen — dűnnyögte a vörös orrú anélkül, hogy a könyv lapjaiból felnézett volna. — Csakhogy ez a mi örvendetesen katolikus Flandriánk valahogy gyanúsán közel fekszik az eretnokség mocsarába süllyedt Hollandiához. Nem tiltott könyvek különben, én inkább csak figyelemreméltónak mondanám őket. Mert nem is engedélyezettek, atyám, s ennél fogva mégis inkább tiltottak semmint jóváhagyottak. — Még a számomra is? — kérdezte akkor, megpróbálva a két csuklyást emlékeztetni rá, hogy valamikor Salamancában tollával eretnek nézetek ellen hadakozott, s ezt úgy tehetta csak, ha olvasott is eretnek könyveket. — Rég volt az, atyám — jegyezte meg erre a vörös orrú mosolyogva, valami sikerületlenül elnéző jóindulattal. — És hát attól tartok — tette hozzá azután —, el kellene gondolkodnod kissé afelett, vajon életednek ezen időszakában, hitünk védői helyett nem támadókat neveltél-e inkább, miféle magokat vetettél lelkükbe mindenekelőtt. Éppen ezért kérdezem, atyám, nem volna-e kedved enni néhány falatot, mielőtt eljőnnél velünk... Nem sokkal ezután, már amikor két kísérijével a Szent Offíciüm épülete felé haladt, csakugyan ezen gondolkodott: támadókat nevelt vajon, nem, inkább cserbenhagyókat csupán, harcra kedvetleneket és képteleneket, akik közül most egy alighanem mégis a támadója lett. Éppen a legkedvesebbik. De vajon miért? Harminc ezüst pénzért-e, mint a Názáreti tanítványa, vagy pedig fenyegetések súlya alatt összeroppanva? Mindegyre visszatérve ez a talány gyötörte később a ráboruló sötétség hónapjaiban, s ez volt az a kérdés is, amit ugyanolyan feleslegesen tett volna fel őkegyelmességének, mintha azt kérdezi meg, vajon az egyháznak, ha valóban képtelen itt a földön megteremteni Isten országát, szabad-e tovább küzdenie a fennmaradásért, nem kellene-e inkább szabad utat engednie a gondviselésnek. Akkor is, ha annak a Müntzer Tamáshoz hasonlók kastélyokat és kolostorokat lángba borító paraszthordái képezik eszközét, minden szennyet kiégető tisztítóüzét. Felesleges, igen, mégis sajnálja, hogy nem kérdezte meg. Csak mert érdekes lett volna hallania püspöki pártfogójának válaszát...

Miért hallgatott mégis? Gyávaságból vajon?

Lehetséges. Annak ellenére, hogy ezzel a négy szemközt feltett kérdéssel aligha ronthatta volna tovább a helyzetét. Akkor sem, ha válasz helyett őkegyelmessége hangjában végtelen szomorúsággal állapítja meg: „Végképp eretnek vagy fiam.” Azt mondva ki, amit két héttel később ünneplés alatt vállalt hallgatási fogadalma úgyszólván magában foglalt. Elevenen eltemető fogadalma, amelybe először ott a püspöki dolgozószobában egyezett bele. Ernyedten meggyőzve magát, hogy egyebet sem tehet, meghátrálva a jóságosan rámosolygó fenyegetések elől. Nem is igazi gyávaságból talán, hanem mert nem volt ereje többé bátornak lenni. Kimerült volt csupán, félelmének utat engedő kimerültségének köszönhetette, hogy otthonába visszatérhetett.

Vissza Manuelához. Börtönörré tett ágyasához és gyámolítójához, a naponta helyette és róla gyónóhoz.

Hosszú időre cinkosul maga mellé állított asszonyához, aki most mind-

inkább új és láthatatlan ellenfeléhez pártol. Don Anselmóhoz, akivel úgy kell megküzdenie ezért az együgyű lélekért, mintha csak egyikük a sátán, másikuk az úristen lenne (ki melyik közülük, akár mellékes is lehet), s anélkül, hogy ellenfelének húzásait megismerhetné, meddő találgatásra kényszerülve csak, nem tudva, mit akar és miért, mint ahogy azt sem tudhatja, mi történik kinn, a városban, az országban, a határokon túl, rég fogalma sincs már a kinti csillagállásról, hol tart az ádáz küzdelem, ki támad, ki védekezik, miért lettek az Úr kutyái mostanában újra harapósabbak, vagy éppen szeretheti-e még őkegyelmessége Tomaso Urrutia Torres egykoron oly nagyon szeretett püspöki székét. Semmit sem tud már, semmit sem ismer. Csak a csúzáat ismeri, az éjszakai álmát széttépő nyilallásait, izületei ropogását, tüdejének asztmás hörgését, émelygéseit, szédüléseit, verejtékbe borító hirtelen gyengéségi rohamait, a görcsös szorításokat a gyomrában, a szíve tájékán, rég egyébről se tud már, mint hogy merev tagjaival gyakran mozogni is képtelen, időnként tehetetlenül ágynak dől, a földszintre vezető falépcső útelzáró szakadék a számára, alig vánszorgott le rajta már a nyáron is, leeséstől rettegve, kínos-keservesen, annak a Manuelának a vállára támaszkodva, akit bármikor elvehetnek tőle, mást küldhetnek helyette a gondozására, valakit, akihez nem is szólhatna, és aki nem szólna hozzá. Vagy egyszerűen a sorsára hagyják, miért ne, elvégre nem kötelessége az Úr kutyáinak, hogy gondját viseljék. Egyedül maradna a kihűlt szobában, melegítő láng nélkül, egy pohár víz nélkül, elgyengülten, utolsó erejét is elveszítve csupán a várva várt öntudatlanságban reménykedhetne, enyészetének árulóí az ajtó- és ablakrések lehetnének csak, micsoda bűz, mondják majd orrukat befogva a szobáját feltörők, hiába no, mégiscsak az ördög papja volt... Ne, Uram, ne, tört ki belőle hirtelen a fohász, ne vedd el tőlem Manuelát, ne tedd ezt velem. Ne tedd, ha vagy, mert én már azt se tudom, csakugyan vagy-e, kérlek, könyörgök, ne tedd, ha szeretsz, csakhogy Te nem szeretsz engem. Se engem, se minket, dehogyan is szeretetből áldottál Te meg minket kicsivel több szellemmel másoknál, véletlenül sikerültünk ilyenre csak, akaratod ellenére és bosszúságodra egy árnyalattal hasonlatosabbra hozzád annál, amennyire azt elviselni képes vagy, ezért szolgálatsz ki bennünket mindazok erőszakosságának és kíméletlenségének, akik nem tudják mit cselekszenek és akiknek én nem tudok megbocsátani, sikerületlen teremtményeid irigységének dobsz oda minket, mert erről van szó, Uram, csak erről, ezért lesnek ránk összehúzott szemmel szakadatlanul, sóváran várva a pillanatot, hogy ránk vethessék magukat, mert ha el nem is ismerik, valahol a lelkük fenekén sejtik mit érünk, érzik, hogy látjuk őket és átlátunk rajtuk. Mert tudják, hogy a mindent szétszedő gondolatainkkal és késéles szavunkkal nem vívhatnak meg, ám nem tudják, hogy nincs nagyobb bűn, mint nem vitatkozni, fegyverrel vagy hüvelykszorítóval helyettesíteni azt, amiből te annyit se adtál nekik, hogy megértsék, a Te országodat csak mi lehetünk képesek megteremteni, bár meglehet, Te sem érted ezt, különben nem küldenél ide minket értelemmel felfegyverkezve, de fegyvertelenül. Hiszen ha értenéd ezt, nem szol-

gáltattál volna ki engem se egy tudatlan cselédasszony irgalmának és szeretetének, sötétben penészként tenyésző babonákkal teli képzelete veszélyeinek, engem, aki talán egy Rogerius Bacon, Pico Della Mirandola vagy Erasmus is lehettem volna, túl szigorú vagy hozzám, Uram, túlságosan kegyetlen, pedig hát én is épp elég kegyetlen voltam magamhoz, amikor a lassú elhamvadást választottam a gyors ellobbanás helyett, tudom, Uram, tudom, nem lett volna szabad félnem a lángtól. Már csak azért sem, mert amikor a kazamatákba kerültem, rég nem hittem már, hogy tévelygés nélkül tévelygőnek vallani magamat kötelességem lehet, s nem lett volna szabad félnem annak ellenére sem, hogy nem hittem s ma sem hiszem, hogy máglyát táplálva máglyát olthatok, nem Uram, a túl sok megváltó mindössze a megváltás lehetetlenségét bizonyíthatja, ám ha most kérnéd tőlem ezt, mégis megtenném, még talán akaratom ellenére is, ön-magam megbüntetéseként, amiért máglyáktól körülvéve és hallgatásba hunyászkodva is élni akartam. Meg is teszem, mert megtehetem, vissza sem tarthatsz, felkelek, elmegyek a hivatalodba, odaállok a hű ebeid elé, itt vagyok, megszegtem a fogadalmamat, rég megszegtem már, na lám, csodálkoztok, mi, kiderült volna, hogy mégse vagytok annyira mindentudóak... megteszem, most mindjárt, képes vagyok rá...

Valóban, még csak nehezebbre sem esik a járás, fájdalmat sem érez, itt az utcán már nem, izületei nyílallását is mindössze székéből felállva érezte egy kicsit, korábbi kínjai emlékeként csupán, miközben a falépcsőn lejött, Manuela segítségével nélkül, egészen könnyen, érdekes, még csak nem is csodálkozott ezen. Mint ahogy abban sincs semmi csodálatos, hogy most már szinte fiatalosan mozog, rugalmasan, mintha csakugyan ifjú éveit élné, ez a fehéren hullámzó csipkefüggönnyet hozó szél, úgy látszik, elfújta minden fájdalmat, akadálytalanul, eltökélten haladhat célja, a máglya felé, még a táncoló fehér pelyhek tömege sem akadályozza. Egymást érő sűrűséggel, nyalábokba olvadva záporoznak fedetlen fejére (kalapját talán mégsem kellett volna otthon hagynia), vállára, mellére, sietés közben lóbált karjaira telepednek, nyilván a hátára is, két vállán vastag vattaréteget képeznek már, csillagocskákkal hintik tele reverendáját, teste melegétől elolvadnak, ruházata átnedvesedik, bőrén hideg patakokcskák indulnak lefelé, dermesztővé fokozzák a szelet, valamit csakugyan magára ölthetett volna még, sebai, majd felmelepszik, legalább senki se mondhatja, hogy forró fejjel futott neki a máglyalángoknak. Dehogy is zavarja a hideg, dehogy is zavarja a szél, még a mind áthatolhatatlanabbá váló hóesés is csak a látásban, a tájékozódásban zavarja valamennyire. Itt a sarkon különösen, mert idáig könnyen eljutott, tudta, hogy a kapun kilépve jobbra kell fordulnia, most viszont... oly rég járt idekint, hogy a járást is elfelejtette, körül kellene néznie, tekintete számára irányadó támpontot találnia, a San Antonio templom tornyát legalább, csak hogy végképp lemossa az ég háttéréről a hóesés, mindenütt csak hó, aláomló fehérség, megszámlálhatatlan hópehely, közeli, ráhullók, arcát érintők, nyakát csiklandozók, szemöldökére tapadók, pilláin fennakadók, szemébe vágódók, s távolabbiak, egybefolyók, mindent elfedők. És sehol senki kö-

rülötte, akit az útirány felől megkérdezhetne. Persze miért is lennének, ilyen időben ki se lép az utcára senki, kivéve, akit a kényszer hajt, mint szegény Manuelát is, meg persze a bolondokat, mindenekelőtt őt magát, aki fejébe vette, hogy máglyára megy, mindegy, tartásák bár eszelősnek, tartsa bár hibbantnak önmagát, elhatározásától semmi el nem téríteti, vaktában tör át a mögötte nyomban összezáruló hóföregeten, emlékezetét kell csak vallatóra fognia, végtére is, valamikor gyakran megtette a San Antonio felé vezető utat, és hát a hivatal, a Szent Offcium épülete a templom közelében áll, vigyázat, itt mintha újra egy sarok lenne, igen, kérdés csak, beforduljon-e rajta, vagy pedig egyenesen haladjon tovább... igen, igen, erre visz az út, kétoldalt alig felszejlő szürke tömegek jelzik csak a házakat és az utca menetét, a túloldali épületek sokszor szinte láthatatlanok, de még a magamellettié is, többnyire sötét négyszögletes foltoknak látja csak a kapumélyedéseket és a bezárult, semmire se kíváncsi ablakszemeket, itt-ott bukkan csak föl egy-egy kilincs, sárgaréz kopogtató, vagy fentről az eresz alól tekint le rá olykor valamelyik céh kifüggesztett jelvénye vagy démont, állat- vagy ördögfejet ábrázoló vízköpő, ahogy a pillanatokra megrikkoló hópelyhek mögül előbukkannak. mintha nem is kőből lennének, mintha élnének, mintha rajta vigyorognának, annyit árulva csak el, hogy valahol már a belvárosban jár, tehető polgárok házai között, nagyra tátott szájuk olvadás idejére ígéri csak a vastagon ontott vízugarakat... de mintha soha, többé nem is jönne olvadás, úgy szakad a hó, befedi, láthatatlanná teszi a járdára nyúló lépcsőfokokat, vigyáznia kell, el is botolhat bennük, fel se kelhet talán, nyomban betemeti a hótömeg, ilyen havazást még nem látott, még Németalföldön sem ifjúkorában, ilyen havazás nincs is talán, nem csoda, ha eltéved benne. Mégiscsak meg kellene kérdeznie valakit, képtelenség, hogy senki se mutatkozik, elvégre másnak is dolga akadhat, meg hát a gyerekek, máskor visongva üdvözlik az efféle ritka tüneményt, benn se lehet tartani őket. Vagy talán előle húzódtott vissza mindenki, megsejtették volna szándékát, elrejtőztek volna az ördög papja elől, nem akarnák, hogy oda kerüljön, ahová való? Lehetséges, hogy... nem, most mintha lépteket hallana, mögötte közeledő, egyre erősödő lépteket, furcsán koppanókat még a hótakaró ellenére is, mintha nem is egészen emberi léptek lennének, valami patás állat léptei inkább, a hótól letompítottan is patkóról árulkodók, lovas lenne talán, nem. két láb ütemét hallja, legjobb, ha bevárja, hogy melléje érjen. Megfordul, látja már, árnyalakként közeleg, valószínűtlenül gyorsan halad feléje, bojtos farkát, kettős csúcsban végződő fejét mindössze akkor veszi észre, mikor melléje ér. — Elszámtad magad, barátom? — hallja ekkor a hangját. Ismerősen csengő hang, mégis, végképp arról ismer rá, hogy barátomnak szólítja, de még mikor a másik fekete szőrös karját ott érzi a magáé alatt, akkor is inkább azon csodálkozik csak, hogy nem csodálkozik igazán. Holott mindeddig álmában látta csupán, ott szokott hozzá, hogy kölcsönösen barátomnak szólítják egymást. Csakhogy most ébren van, barátja mégis belekarolva viszi magá-

val; sebesen haladnak, átvágnak a hófergetegen, nem futnak, lebegnek inkább, lábuk a talajt olykor súrolja csak, fehér porfelhőt kavarnak.

— Örülök, hogy csakugyan elszántad magad — ismétli barátja kellemes hangon. — Örülök, hogy végül is megteszed ezt az utat. Ezért siettem a segítségedre.

— Megteszem... — feleli tétován, torkában szorítást érez. — Megteszem, pedig... — Szava elakad, elbizonytalanodik, nem tudja pontosan mit felelhetne. Pedig már többször vitakozott vele, álmában, de még inkább ébren, amikor csak a hangját hallotta, s éppen ezért a magáénak hitte a gondolatait.

— Pedig? — kérdezi a másik fehér párafelhőt fújva a hulló hópihéek közé. — Folytasd, barátom, mondd ki bátran, ami a szíveden fekszik.

— Semmi, nem fontos... Mindössze azt szerettem volna tudtadra adni, amit nyilván úgyis tudsz. Hogy amit tenni készülök, nem azért teszem, mintha azt hinném, hogy a siralomvölgy dolgain bármit változtatatok. Tettemnek a megváltáshoz semmi köze sincs.

— Ja, a megváltás, ó, a megváltás — csapódik füléhez a kurta, bántó nevetés. — Ahhoz bizony a legkevésbé nekem van közöm. Az én dolgom csak a dolgok feltárása lehet. Bizonyára sejtéd, mire gondolok.

— Sejttem, igen. De azért tőled is szívesen hallanám, mit akarsz feltárni nekem.

— Nemcsak neked, másoknak is. A gyávaságnak, aljasságnak és butaságnak azt a varázslatos képsorát, amely az ilyen tettek nyomán mindig úgy tárul fel, mint valami színpompás tarka legyező. Szemet gyönyörködtető látvány, szebbet képzelni se tudsz.

— Félek, hogy igen. S kérdés, kinek a számára gyönyörködtető.

— Mindenekelőtt a számomra, természetesen. Nem mintha újdonságnak számítana a szememben, de egyszerűen nem tudok betelni vele. Ezért hiszem, hogy számodra is megéri a kint. Képzeld el, hogy meztelenül kívánsz látni valakit, ám ő nem csupán ruházatát veti le, hanem a bőrét is lenyúzza, tulajdon hasát is felmetszi, minden bűzös undokságukkal együtt a beleit is odaontja eléd. Azt hozza napfényre, amit általában sötétség burkol.

— És ha az lenne kívánatos, hogy az efféle napfényre sose juthasson?

— Teremtő ellenfelem bizonyára így vélekedik. Nekem viszont az a dolgom, hogy a teremtményei hitványságát felszínre hozzam.

— Azokét, akik közé én is tartozom?

— Annyira, amennyire nem vagy még az enyém — hallja barátja dadalmas nevetését a sístergő hótól terhesen hátukba fújó szél süvöltésével elkeveredve. — Minden attól függ, hová tartozónak érzed magadat. Képes vagy-e lenyomni ezt a kilincset és átlépni a küszöböt. Egyedül, mert ide én már nem lépek be veled. Bárki közelségét elviselni én se vagyok hajlandó...

Néhány pillanatig mintha csak a kilincset látná. Vaskos, cirádásan díszített rézkilinc, vízszintes részeire hóréteg tapad; nyomában bontakozik ki a súlyos bronzkapu, a felületét borító domborműveket annyira látja

csak, amennyire a hulló pelyhek szüntelenül változó rácsozata látni engedi őket: csúcsos sapkával csúffá tett eretnekek, kánpadon, csigára függesztve, spanyolcsizmába szorított lábbal, oszlophoz kötözötten, testüket nyaldosó lángok közt, előttük feszületet magasra artó szerzetesek, lobogó templomi zászlók alatt, lándzsás alabárdos poroszlók, csúfólódó-báméskodó tömeg, lejjebb az üstök alatt lobogó lángok a földi után a föld alatti örök poklot ígérik; feljebb viszont az ítéletet ülő glóriás Szent Domonkos, miközben kérlelhetetlen tekintetével porba sújtja a bűnösöket, jobb kezével a felhők közt lebegő, trombitáló, sípokat fújó, citerákat pengető angyalokra mutat; ezt a kaput nem ismeri, azóta készülhetett, hogy nem lépett ki a háza küszöbén. Tétován áll előtte, kezét lassan emeli, óvatosan közelít a kilincshez, fennakad a levegőben, szemét tanácskérően barátja felé fordítaná, de a kapu melletti falra erősített ördögfejen akad meg, bronzarca csúfondáros biztatással tekint rá, vigyorra húzott szájának hasítéka névtelen feljelentések elnyelésére vár. Közben maga mellett hallja a másik hangját: — Rajta, miért habozol, most már nem hátrálhatsz meg. Mit állsz itt, elaludtál talán? . . .

— Elaludtál, atyám?

Manuela arcát láthatóan pirosra csípte a hideg, szeme a heves széltől könnyesnek látszott. Nagykendőjét odalenn hagyhatta, homloka felett most hunytak ki a hajszálain fennakadt utolsó hőcsillagocskák.

— Csak egy kicsit, Manuela. Éjszaka alig hunytam le a szememet.

— Próbálj még aludni, atyám. Nem akarnál inkább visszafeküdni?

— Nem, jobb így. Itt a székben jobb . . .

Manuela kékesvörös kezeit dörzsölgette, rájuk fújt, újra dörzsölte.

— Hideg van kinn, atyám. Egészen elgémberedtem.

— Gondolom, Manuela. És mindent beborít a hó.

— Mindent. És hullik, egyre csak hullik. Tiszta fehér a város. Innen nézve szép, de nem kellemes kinn.

— Pedig én azt álmodtam, hogy odakinn jártam. Álmomban is hullott a hó, sokkal jobban, mint ahogy valóban hullik. Mentem az utcán, de olyan sűrűn havazott, hogy azt se tudtam, hol vagyok, merre kell mennem. Aztán egyszer csak . . .

Don Hernando elhallgatott. Ezt az álmát is mesélte már, többször is talán. Épp csak máskor nem volt hó, egyszer köd volt, máskor vaksötét. . . Szótlanul nézett az asszonyra inkább. Ahogy a tűz közelében áll és a kezét melengeti. Hogy itt van. És itt lesz . . .

— Gyóntál, Manuela? — kérdezte aztán.

— Gyóntam, atyám.

— És? Az igazat?

— Amit kellett, Atyám.

— Tudom, Manuela. És azonkívül? Kérdezett még valamit tőled?

— Amit szokott. Hogy paráználkodunk-e még.

— Így kérdezte: „még”?

— Így, atyám. Úgy, ahogy mondtam.

— És te, Manuela? Mit feleltél rá?

- Az igazat, atyám.
- Hogy öreg vagyok már és beteg? . . . Nem szép tőled, Manuela. Kicsivel többet is hazudhattál volna a kedvemért.
- Minek, atyám? Így is kiróttá rám a penitenciát.
- Paráznaságért? . . . Persze. Bölcs ember ez a te Anselmo atyád.

Manuela még mindig két összedörzsölt kezébe igyekezett visszacsalni a vért. Szegény Manuela, gondolta Don Hernando, aztán az ablakra nézett.

Kinn mintha hirtelen szélcsend állt volna be. És a fehér pelyhek csak ritkán hullottak, lassan, tehetetlen lebegéssel ereszkedtek alá. Elejtve, cserbenhagyottan.

1976. február—május

SZERKESZTŐI KOMMENTÁR

Varga Zoltán új műve egy alapvető irodalomelméleti kérdést aktualizál. Az irodalmi mű olvasásának és megértésének problémáját. Az olvasás és megértés kötelezően szubjektív; csak kivételes történelmi helyzetekben lehetséges, hogy egy nagyobb emberi közösség egybehangozón érti meg az irodalmi alkotást, tehát háttérbe szorítja az olvasás szubjektivitását, leggyakrabban azonban a műalkotások olvasói tudatképei mélyen egyéniék, az egyes ember érdeklődési körének, kultúrájának, olvasottságának, magatartásának függvényei. Elvben a műalkotásnak annyi olvasói tudatképe lehetséges, ahány olvasója akad; a tudatképek pedig gyakran nemcsak árnyalatokban különböznek, hanem alapvonaljaikban is eltérnek, sőt ellentétesek. Természetesen, a tudatképek e változottsága nem akadály, hanem előnye az irodalmi hatáskeltésnek. Ha a műalkotás olvasata objektíven leírható lenne, akkor minden értékelő törekvés felesleges volna, s a műalkotás is megszűnne mint aktív hatótényező, szükségtelessé válna. Mégsem állhat meg az elméleti gondolkodás a tudatképek változatosságának és természetes szubjektivitásának megállapításánál, hiszen

azt is tudjuk, hogy a műveket legtöbbször ugyanazzal a szándékkal veszik kézbe és a legtöbbször felismerik az alkotás lényegbevágóan fontos vonásait, legtöbbször társadalmi vonatkozását, metafizikai minőségét vagy szerkezeti eredetiségét. Az olvasói tudatkép tehát szinte kötelezően kettős jellegű, szubjektivitása tagadhatatlan, de ugyanakkor más tudatképekkel egyező meghatározói és vonásai is vannak, megvan benne a közössé válás lehetősége.

Ezeket a kérdéseket az ún. tételes próza aktualizálja mindig a legmeggyőzőbb módon. Az olyan művek, mint Varga Zoltán kisregénye, a *Hallgatás*.

Varga Zoltán elbeszélései és regényei újabb prózánk kimagasló eredményei, de — alapjában véve — társtalanok. Társtalanok, mert a jugoszláviai magyar próza jellegzetesen tájközpontú, a vidékhez és a vidék egy meghatározott embertípusához való kötődése nyilvánvaló. Ennek a kötődésnek megvannak történelmi és társadalmi feltételei. Ugyanakkor bizonyos, hogy prózaírásunk értékeiről a tájhoz, vidékhez, embertípushoz való szoros kötődés nem dönthet; minthogy irodalomról van szó a döntő körülmény itt is az alakítás, a megformálás művészi hitele lehet csupán. A többszörös kötődés csak előmunkálat, a művek megszületésének feltétele. Önmagában, művészi-

leg nagyon keveset jelent. Valószínűleg éppen ezért voltak prózánk újabb időszakaiban oly gyakoriak a kísérletek e kötődések felbontására. A vidék és a táj által való meghatározottság felszámolása azonban gyakran nem járt együtt az alakítás és megformálás meggyőző eredményeivel, így a kötődések felbontása értelmetlen és gyakran egyszerű látszatkeltés, izzadságszagú erőlködés volt csupán. Ennek a zsákutcának a veszélye mostanáig jelen van irodalmunkban, s talán ezután is jelen lesz. Ami azt jelenti, hogy az elrugaszkodás nem mindig tévelygés, megvan benne a kísérletezés, az útkeresés feltételei, ezért — bár figyelmeztetni kell veszélyeire — támogatni is kell. Ugyanis, nemegyszer, éppen azt figyelhetjük meg újabb prózánk útjait követve, hogy az elrugaszkodás egyúttal visszatalálás volt, az emberi létezés törtenelmileg és társadalmilag meghatározott kérdéseinek felismeréséhez vezetett, ugyanakkor pedig az alakítás eszközeivel hiteles epikai világképek kialakításához teremtett feltételeket.

Varga Zoltán rendkívül következetesen éppen ezt a másik utat járja. Számára a tájhoz és vidékhez való kötődés semmit sem jelent, tudatosan visszautasít tehát mindent, ami prózaírásunkra, de elsősorban forrásvidékeire oly definitíven jellemző. Elrugaszkodását azonban nem az elvágyódás romantikus sugallata irányítja, hanem az emberi létkérdések intenzív megélése, a létezés belső feltételeinek felismerése. Ezek a létkérdések, írásainak lényege rendszerint alaptételekre vezethető vissza, gyöngébb íásaiban a narratív struktúráknak nincs is más funkciójuk, mint a tételek illusztrálása. Ezekben az írásokban, bármennyire is aktuális kérdéseket vetnek fel és fogalmaznak meg, az alakítás háttérbe szorul, a megformálás nem eredményez öntörvényű epikai világképet. Varga Zoltán legjobb íásaiban a tétel, még akkor is, ha a megírás vezérelve, háttérbe szorul, előtérbe kerülnek a nar-

ratív struktúrák, az alakítás, a megformálás eszközei. Ilyenkor teljes műalkotással állunk szemben, teljes epikai világképpel, melyben a fiktív világ belső törvényei uralkodnak, a tétel pedig háttérbe szorul, gyakran mellékessé válik, nemegyszer a felismerhetlenségig rejtetté.

S itt merül fel az omlótetten irodalomelméleti kérdés is. Akkor érik-e el az ilyen — mondjuk — parabolászerű írások a céljukat, ha az olvasói tudatkép a tételt őrzi meg, vagy akkor, ha ennek a teljes — irodalmi, tehát fiktív — világképpnek belső törvényeit, tartalmi és szerkezeti meghatározottságait, jellegzetességeit? A kérdés szónoki. Hiszen nyilvánvaló, hogy az olvasói tudatkép keletkező jellegét, természetes szubjektivitását és a közösség válás lehetőségét csak az epikai világkép teljeségének felismerése és megértése alakíthatja ki, a tételre való összpontosítás viszont teljes egészében ellentmond az irodalom és a művészet törvényeinek. Ezért máris megfogalmazható Varga Zoltán írásainak — a *Hallgatás*-nak is alapvető paradoxona. Annál meggyőzőbbek és irodalmilag hitelesebbek ezek az írások minél rejtettebb tételes formájuk és jellegük, annak ellenére, hogy kiindulópontjuk a tétel és hogy végső soron, de többszörös áttételek következtében valóban közlik is a tételt. Ez az alapvető paradoxon, természetesen, Varga Zoltán írásait minősíti is, nemcsak jellegüket határozza meg. Amennyiben ugyanis íásaiban megvalósul ez a paradoxon, akkor teljes műalkotást eredményez, más esetekben önmaga eltemetésebe csap át; a fércmű a legkiválóbb tételt is semmissé teszi.

Roland Barthes szerint „a modern irodalom utánozhatatlan módon keveri a realista szándékot (igen a világra) és az etikus szándékot (*de...*)”. Ez a keveredés figyelhető meg Varga Zoltán íásaiban is. Egyrésztől leírásainak, a helyzetképek és az arcképek reális vonásainak uralkodó jellegét figyelhetjük meg, s ugyanez mondható el az írásai-

ban megjelenő emberi viszonyokról is, ugyanakkor azonban mindvégig nyilvánvaló, hogy Varga Zoltán itt nem áll meg, hogy elbeszélései és regényei a realitásokkal nem fejeződnek be. A realitások után következik az etikus szándék, a realitásokból kiütköző irónia, a leírások fanyar lírizálása, a helyzetképek misztériuma, az arcképek ördögi vonásai. Különösen meggyőzően bizonyítja ezt Varga Zoltán írásainak nyelvi felépítése. Ugyancsak Roland Barthes szerint „Kafka technikája... először implikál egy egyezést a világgal, behódolást a mindennapi nyelvnek, de mindjárt utána fenntartást, kétséget, rettegést is a világ kínálta jelek betűi előtt”. Varga Zoltán írásainak nyelvi felépítése teljes egészében „Kafka technikáját” követi. Műveinek realista szándékát a látszólag semleges nyelvi felépítés húzza alá és emeli ki. Leírásiban, a hősök beszédében, elbeszélői közléseiben a nyelv sohasem rugaszkodik el a mindennapi beszéd normáitól, gyöngébb írásaiban ijesztően szabályos és egyhangú ez a nyelv. Ugyanakkor azonban ez a semleges nyelvi felépítés, legjobb írásaiban, így a *Hallgatásban* is, kilép látható szótári és nyelvtani szabályosságai közül, s ezáltal lehetővé válik a mögöttes tartalmak közlése, s nyilvánvaló lesz, hogy a mindennapi beszéd itt önmagán túlmenően közöl, önmagát megcáfolva és meghaladva informál a szavak jelentése és a grammatikai összefüggések mögötti tartalmakról, a világban való létezés igazi tartalmairól.

Csakhogy, természetesen, a nyelvi felépítésnek ez a kettőssége a jelek bizonytalanságát eredményezi. S ismét Roland Barthes szerint: „Azért van irodalom, mert a jelek bizonytalanok.” Vagyis, Varga Zoltán elbeszéléseinek és regényeinek nyelvi felépítésével teremt meg munkáiban az irodalmiság alapvető feltételeit. S az olvasói tudatképek változatossága is teljes egészében ebből a bizonytalanságból következik.

Magá a beszéd hordozza tehát az

irodalmiság jegyeit. S míg Varga Zoltán láthatóan, műveinek realista szándékából következően elrugaszkodik a prózáírásunkat meghatározó táj- és vidékélményektől, a beszéd útján visszatál azokhoz a létkérdésekhez, melyek történelmileg és társadalmilag éppen ennek a tájnak és vidéknek múltjából vagy jelenéből fakadnak. S egyáltalán nem körülményes ez a visszatalálás. Mert azon az úton játszódik le, amit minden igazi irodalom megjár: művet teremt, művet hoz létre, s az irodalomnak ez az alapvető nemcsak esztétikai, hanem etikai — tehát egyszóval társadalmi — feladata is.

A *Hallgatást* Varga Zoltán ars poeticájának is tekinthetjük. Mert a *Hallgatás*nak a hőse a beszéd, s a kisregényben éppen a beszéd természete, ahogyan azt a modern irodalom jelzi, központi helyet foglal el. S ez éppen azért oly meggyőző, mert a beszéd nem művön kívüli vagy a művet megelőző, tételes forrása a kisregénynek, hanem a cselekményt alakító mozzanata. Nem a beszédről szól tehát a *Hallgatás*, hanem a beszéd határozza meg, itt kijelölt természetének megfelelően, az elbeszélés menetét és a cselekmény irányát. Don Hernando büntetése a némaság. Szerkezetileg a büntetés paradoxonát domborítja ki a *Hallgatás* felépítése. Valójában négy központi „beszédfelülete” van a kisregénynek: Manuela kitörése, Don Hernando némán előadott belső monológja, hiszen nem beszélhet, Tomaso Urrutio Torres püspök monológgá álcázott párbeszéde önmagával és Don Hernandóval, valamint Don Hernandónak, a némaságra ítélt papnak hóviharos álma. A *Hallgatás* tehát ellenpontra épül: a beszéd és a hallgatás kontrasztjára. Don Hernando bűnhődésének rövid időszakát alakítja elbeszélővé Varga Zoltán, tehát az elbeszélő-szituáció mindvégig a némaság kereteiben marad. Az írónak megvannak az eszközei, hogy a némaságot közölje. De Varga Zoltán nem ezeket a szokásos eszközöket választja. Az időszik felbon-

tásával (Manuella kitörése és a püspök monológja) az elbeszélés idejétől korábbi megtörténést elevenít fel, s ezzel párhuzamosan az önmegszólitás és az álom lehetőségét választva megtalálja a beszéd kiútját Don Hernando számára is. Vagyis, a némaságról szól az elbeszélés, de struktúrájának lényeges helyein mindig beszélnek, az is beszél, akit a Szent Offícium eretneküldöző bírái némaságra ítélték. A bűnhődésről szól az elbeszélés, és akinek bűnhődnie kellene, mindvégig bűnös, bűnétől, a beszédétől, szabadulni nem tud. Ilyen helyzetben, persze, csak mellékes körülmény, hogy Don Hernando Manuellával, aki háziasszonya és szeretője, élettársa és börtönőre is egy személyben, állandóan és változatlanul bűnben él, többek között, fogadalmát megszegve, beszélget is vele. Erre a belső ellentmondásra épül a *Hallgatás*, és éppen a beszéd és a némaság belső ellentmondása teszi lehetővé Varga Zoltán számára, hogy prózáírásának kettős jellegét, a realista és az etikus szándékot elkeverve kiegészítse azt az epikai világgépet, mely — a történelmi múltat

elvenítve meg — szándékában realista, tehát a világra összpontosít, ugyanakkor azonban mást is közöl, valami egészen időszerűt vagy aktualizálható létélményt. Csakhogy ez a keveredés nem eredményez egyértelmű jelentést. Bizonytalanságot szül: a teljesen biztonságosnak, szabályosnak és szabatosnak látszó szövegfelületek a szöösszefüggések és jelek bizonytalanságát szülik, lehetővé téve az olvasói tudatképek kivételes változatosságát. A tétel, persze, rejtve marad. A *Hallgatás* lefordíthatatlan egyértelmű tételre. S irodalmi értékét ez nemhogy lerontaná, inkább kivételesen megemeli. Varga Zoltán prózájának paradoxona tehát így konkretizálható: minél inkább rejtve marad a tétel, megléte viszont e rejtettség ellenére is nyilvánvaló, annál nagyobb mértékben alakulhatnak ki a mű sajátosságát jelentő prózai és narratív struktúrák. S a *Hallgatást* éppen azért tekinthetjük Varga Zoltán ars poeticájának, mert ennek a paradoxonnak a tetelességét közli az epikai világtéremtés eszközeivel.

B. J.